

HIRSHKE GLIK

Mark Meir Dvorzetsky

•

Permanent preservation of this book was made possible

by Ben & Sarah Torchinsky

in memory of

"Yosl" Mlotek, a good friend and excellent teacher from long ago

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

דר. מ. דווארזשעצקי

הירשקעגליק

דער מחבר פון
פארטיזאנער-הימן

„זאג נישט קיינמאל אז
דו גייסט דיין לעצטן
וועג“

(מאנאגראפיע)

אויסגעגעבן דורך
הוצאת ספרים
בית דפוס
בירושלים
1952

בני : הירשלע גליל (צייכענונג)

דר. מ. דווארוזשעצקי

הירשקע גליק

דער מחבר פון פארטיזאנער־הימן

„זאג נישט קיינמאל אז דו גייסט דיין לעצטן וועג“

פארלאג „אונדזער קיום“

ביי דער פעדעראציע פון יידישע געזעלשאפטן אין פראנקרייך

און קהילה פון פאריז

פאריז, תשכ״ו — 1966

דאָס דאָזיקע בוך, געווידמעט דעם
דיכטער־קדוש און ווי דאָס ערשטע
פונעם פאַרלאַג — דערשיינט מיט
דער הילף פון פריינט א. מיעדניק
און „די גאַלדענע פאַוע“.

קאפיטל איינס
הירשקע גליקס יונגע יארן

הירשקע גליק, דער מחבר פון פארטיזאנער-הימן „זאג
נישט קיינמאל אז דו גייסט דיין לעצטן וועג“, איז געווען א
וונדער-אויסשפראצונג פון דער ווילנער יידישער ארעמקייט.
צו 13 יאר שוין געשריבן לידער; צו 16 יאר — דער דינאמיר-
שער חבר פון דער פאָעטן-גרופע „יונגוואַלד“; צו 21 יאר —
מחבר פון אומפאָרגעסלעכן פארטיזאנער-הימן; צו 22 יאר --
פארענדיקט זיין יונג לעבן אין א וואַלד פון עסטאָניע. און
זיינע שפורן זענען אויף אייביק פארשווונדן.

כ'האָב געקענט הירשקען פון ווילנע. כ'האָב אים גע-
טראָפן אין געטאַ. מען האָט אונדז דעפארטירט אינעם זעלבן
טראַנספּאָרט פון געטאַ-ווילנע — אין די קאָצעטן פון עסטאַ-
ניע. כ'האָב זיך מיט אים באַגעגנט. כ'האָב מיט אים גערעדט
אין דער לעצטער שעה פאר זיין לויפן פונעם עסטוישן לאַגער
גאַלדפּילץ — אינעם אומבאַקאַנטן וואַלד. כ'האָב אים געזען
א שעה פאר זיין גיין דעם לעצטן וועג.

וויל איך דאָ איבערגעבן אַלץ וואָס מיר איז באַקאַנט וועגן
אים, סיי פון שמועסן מיט אים גופא, סיי פון פארשידענע
פארעפנטלעכונגען, סיי פון שמועסן מיט קאָצעטלער פון
עסטלאַנד, וואָס האָבן מיט אים צוזאַמען דורכגעמאַכט די לאַ-
גערן. די אַלע פרטים האָב איך קאַנפראַנטירט און פאַרגליכן

מיט זיינע קווינען, דעם באקאנטן יידישן דיכטער פריץ מי-ראנסקי (וואָס וווינט איצט אין קאנאדע) און אידא פופקא, וואָס האָט דורכגעמאַכט געמאַ-ווילנע און קאַצעטן (און לעבט איצט אין ישראל²).

איך האָב זיי אויך פאַרגליכן מיט די פּרטים געבראַכט געוואָרן אין דעם בריוו צו מיר, פון זיין גליד-שוועסטערקינד משה גורין (חולון, 9-טן מערץ 1966), ווי אויך מיט זיין אַר-טיקל וועגן הירשקע גליק („יידישע קולטור“, נר. 2, 1954, ניו-יאָרק). משה גורין (גורויטש), האָט געהערט צו דער ווילנער דיכטער-גרופע „יונגוואָלד“; געווען אין ווילנער געמאַ ביז דער ליקווידאַציע, דעם 23-טן סעפטעמבער 1943, און דאַן פאַרשיקט געוואָרן אין די לעטישע קאַצעטן; היינט, אַ לערער אין ישראל, פאַרעפנטלעכט לידער אין „גאַלדענע קייט“ א. א. אויסגאַבן.

ביאגראפישע פּרטים

הירשקע גליק איז געבוירן געוואָרן אין ווילנע, 1921³. זיינע עלטערן האָבן געהייסן וועלוול (גליק) און רחל וויינער-מאַן⁴. הירשקע גליק האָט געהאַט בלויז איין שוועסטער, היה גליק⁵. די משפּחה האָט געווינט אויף קליין-שניפּר-שאַק 118.

ווילקאַמירסקא (קליין-שניפּישאַק) איז געווען אַ גאַס, אַ פאַרשטאַט פון ווילנע, אַ גאַס פון עמך-יידן, אַ גאַס פון בעלי-מלאכות, קליינהענדלער און אַרבעטער; אַ גאַס אין וועלכער עס האָט געווינט אַן אימפעטפול יידיש פאַלקס-לעבן. פריץ מיראנסקי דערציילט אין זיין שמועס מיט מיר :

דאָס איז געווען אַ גאָס, אין וועלכער ס'האַבן געלעבט אַ סך פּאָעטן; אברהם סוצקעווער האָט געוווינט — נומער 14; לייזער וואָלף — נומער 28; באַסין — נומער 29; הירש-קע גליק — נומער 118. איך האָב געוווינט — נומער 135.⁶ הירשקעס פּאָטער איז געווען אַ הענדלער מיט „אַלט-וואַרג“: אַלטע אייזנס, גענוצטע פּלעשער און שמאַטעס. פּרין מיראַנסקי דערציילט: דער פּאָטער איז געווען אַ פּליט פון ליטע (וואַרשיינלעך פון יאַנאַווע). „ער איז געווען אַ געוואָל-טיק פּרומער, און געוואָלטיק ערלעכער מענטש. איך האָב אים געהאַלטן פאַר אַ למד-וואַוויניק“⁷.

זיין מוטער איז געווען אַ געבוירענע אין ווילנע, אויף דער זעלבער גאָס, פון קליין-שניפּישאַק. „אַ בעלהביתטע אין דער היים“⁸.

וועגן הירשקעס שוועסטער דערציילט פּרין מיראַנסקי: „די ליבע צווישן ביידע קינדער (הירשקע און חיהלע) איז געווען אַן אומגעהויערע. ס'פלעגט טרעפּן אַז הירשקע פּלעגט אַוועקגיין אין שמאַט אַריין, פּלעגט חיהלע קענען שטיין אַ שעה צייט, אין מיטן גאָס, און אויסקוקן די אויגן, וואַרטנדיק אויפן ברודער“⁹.

די משפּחה פון גליקס מוטער (דריי ברידער), האָט זיך פאַרנומען מיט מוזיק. זיי זענען געווען זינגערס און „בעלי-מנגנים“. וועגן דעם דערציילט פּרין מיראַנסקי: „איך געדענק, אַז קליינערהייט האָב איך ליב געהאַט צו ליגן אונטער זייערע פּענצטער. אַלע האָבן געזונגען און געשפּילט אויף מאַנדאַ-לינעס. שטענדיק איז דאָס הויז פול געווען מיט יידיש געזאַנג און חזנות“¹⁰.

ס'איז געווען, הייסט עס, אַ פּאַלקסטימלעך יידישע משפּחה: אַ טאַטע, אַן ערלעכער ייד, אַ „למד-וואַוויניק“; אַ מאַמע — אַ בעלהביתטע אין דערהיים; אַ שוועסטער וואָס קוקט אויס די אויגן אויפן ברודער; אַ הויז פול מיט יידיש געזאַנג.

הירשקע גליק האָט געלערנט אין אַ ווילנער העברעאי-
שער פּאַלקס-שול, „אחד-העם“⁽¹¹⁾, אונטער דער לייטונג פון
לערער משה אליצקי⁽¹²⁾.

משה גורין דערציילט אין זיין בריוו, אַז פריער איז הירש-
קע געווען אַ שילער אין דער העברעאישער פּאַלקסשול „בית-
ספר עממי ע"ש הד"ר י. אפשטיין“. ווירקלעך: משה אליצ-
קי, איז לכתחילה געווען דער לייטער פון דער תרבות-שול
א. ג. פון דר. עפשטיין, וואָס האָט זיך געפונען אין ווילנע
אויף זאוואלנע-גאַס, אַנטקעגן האַליץ-מאַרק, און שפעטער איז
ער געוואָרן דער לייטער פון דער תרבות-שול „אחד-העם“; אין
די דאָזיקע שולן זענען געווען לערערס גדליהו בושעל (אומ-
געקומען אין לאַגער דאָומערגען), אריה שעפטעל (איצט רא-
שון לציון), שלמה פאַרבער (איצט חיפה, רעדאַקטאָר פון אַל-
קעניקער יזכור-בוך „העיירה בוערת“).

וועגן הירשקעס קינדער-יאָרן גיט צו איםע פּופּקא:
„איך קען צוגעבן, אַז ער איז געווען אַ שיינער יינגל,
זייער אַ באַליבטער. ער איז געווען זייער פעאיק, זיך געלערנט
גוט. איך האָב אויך געלערנט אין דער זעלבער שול. דער לע-
רער משה אליצקי (זיך געטראָפן מיט אים אין „קויליס“) האָט
אים פאַרויסגעזאָגט אַ גרויסע צוקונפט. ער האָט געזאָגט, אַז
ער איז זייער פעאיק, און קען גוט שרייבן. ער האָט געוואַלט
זייער, ער זאָל ווייטער לערנען. אָבער זייער מצב איז געווען
זייער אַ שווערער, האָט ער געמוזט גיין אַרבעטן אין אַ פאַ-
פיר-געשעפט, געווען דאָרט אַ פאַרקויפער“⁽¹³⁾.

„איך געדענק נאָך איין פרט: צו זיין בר-מצווה האָט
ער אַליין אָנגעשריבן די דרשה. מיין פאָטער האָט דאָן וועגן
אים געזאָגט, אַז פון אים וועט אויסוואַקסן אַ גרויסער מענטש.
די בר-מצווה איז געווען ביי זיי אין שטוב. די דרשה איז גע-
ווען געשריבן אין יידיש (ווי כ'געדענק). איך בין דאָרט גע-
ווען, ווי אויך די גאַנצע משפּחה“⁽¹³⁾.

וועגן הירשקעס יוגנט-יאָרן דערציילט ווייטער פּרץ מי-
ראַנסקי :

„ער האָט זיך גוט געלערנט. און אז ער האָט געענדיקט,
האַבן די לערער פאַרגעשלאָגן, ער זאָל לערנען ווייטער. אָבער
זוליכן מאַטעריעלן מצב פון די עלטערן, האָט ער געמוזט
אָוועקגיין אַרבעטן אין אַ פאַפּיר-געשעפט „שוב“, אויף סטע-
פּאַן-נאַס (דעם נומער ווייס איך נישט).“

הירשקעס ערשטע לידער אין העברעאיש

וועגן עמק חפר און חדרה

גאָר פרי האָט הירשקע אָנגעהויבן צו שרייבן, שוין אין
יאָר 1935; צו 14-15 יאָר. לויט נחמן מייזיל און מ. גורין זענען
זיינע ערשטע דיכטערישע שאַפונגען געווען אין העברעאיש.
ערשט שפעטער איז ער אַריבער צום שרייבן לידער אין יידיש.
מ. גורין דערקלערט גליקס ערשטע לידער אין העברעאיש,
מיט דעם וואָס ער איז דאָן געווען ערשט נאָכן ענדיקן די הע-
ברעאישע פּאַלקס-שול, און געווען גלייכצייטיק אַ מיטגליד פון
אַ ציוניסטישער יוגנט-אָרגאַניזאַציע, „השומר-הצעיר“. די הע-
ברעאישע שפּראַך האָט ער באַהערשט גאַנץ פּיין (יידישע
קולטור, 1954). מ. גורין שרייבט דאָרטן ווייטער : „איך דער-
מאָן זיך זיינע אַ גרעסערע פּאַעמע פון יענע יאָרן אונטערן
נאָמען „חדרה“, און נאָך אַ גרעסערע — וועגן דעם פרעכ-
טיקן עמק חפר, אונטערן נאָמען „וואדי כוארית“ (כאווארית).
ער איז דעמאָלט געווען שטאַרק באַאיינפלוסט פון די ידיעות,
וואָס זענען דערגאַנגען צו אונדז, אז דער „קרן קימת לישראל“

ראל" האָט אויסגעלייזט דעם הערלעכן עמק. דאָס זענען גע-
ווען די ערשטע טריט, די ערשטע פרווון.

וועגן אָנהויב פון הירשקעס דיכטערישער טעטיקייט
דערציילט פּרין מיראַנסקי פּאַלגנדיקס :

"הירשקע איז געקומען מיט די ערשטע פרווון צו מיר.
און ס'איז פאַרשטענדלעך; איך בין געווען דער נאַענטסטער
מיטגליד פון „יונג-ווילנע", וואָס האָט געוווינט פּונקט אַנט-
קעגן די גאַס, וווּ ער האָט געוווינט, אַ הויז איבער אַ הויז.
צווייטנס, האָב איך אים געוואַלטיק ליב געהאַט, און איך האָב
אים, אַזוי צו זאָגן, דערנענטערט צו זיך. נישט נאָר אים. זיי
זענען געווען אַ גרופּע פון 4-5 חברים, וואָס כ'האַב געהאַלטן
אַז זיי זענען „די סמעטענע פון דער יידישער גאַס", ווונדער-
באַרע יינגלעך, ערנסטע, פּאַלימיש רייפּע. זיי האָבן געוואָסט
וואָס זיי האָבן געוואַלט ⁽¹⁶⁾.

"פון זיינע חברים האָבן נאָך צוויי געשריבן לידער : משה
גורין (געפינט זיך איצט אין חולון, אַ מנהל פון אַ שול; אין
יענער צייט האָט ער געהייסן גורוויטש), און איינער, ראַב-
נאָוויטש (לעבט איצט אין ישראל, מען זאָגט אַז אין בתים).

"הירשקע גליק האָט אָנגעהויבן צו שרייבן נאָך אין די
לעצטע קלאַסן, נאָך גייענדיק אין שול. ער פּלעגט קומען צו
מיר מיט זיינע ערשטע פרווון, זייער אַן אומדרייסטער, און
זייער אַן אומזיכערער. זיינע ערשטע לידער געדענק איך נישט.
אויך געדענק איך נישט ווי זיי האָבן געהייסן. אַבער אַ גרוי-
סער סימן פון טאַלאַנט איז שוין געווען אין זיי.

"נאָכן ענדיקן די שול, האָבן זיי זיך אַרגאַנזירט אין אַ
גרופּע פון פינף מענטשן : הירשקע גליק, משה גורוויטש,
אַבראַמאָוויטש, איטשעלע (זיין פּאַמיליע ווייס איך נישט)
און שבע פייגנבערג (דר. פייגנבערגס אַ טאַכטער). זיי האָבן
זיך געחברט מיט לייזער וואַלף (ד. ה. לייזער מעקלער), מיט-
גליד פון „יונג-ווילנע", וועלכער האָט זיי גענומען אונטער

זיינע פליגל. ער האט זיי ארגאניזירט, ער איז דער שעפער פון זייער זשורנאל, און ער האט זיך פארנומען מיט זיי די גאנצע צייט פון זייער עקזיסטענץ.

„איך האלט, אז זיין ערשט ליד איז געדרוקט געווארן אין 1947 אונטערן נאמען „זיבן וועלף“, געמיינט די זיבן טעג פון דער וואך, וואס באפאלן זיין משפחה ווי זיבן וועלף⁽¹⁶⁾. „לייזער וואלף האט געהאלטן, אז ער איז דער גרעסטער טאלאנט פון דער גרופע און עס שטייט אים פאר א געוואלדיק גרויסע צוקונפט⁽¹⁷⁾“.

דער דאזיקער זשורנאל האט געהייסן „יונגוואלד“. אונטערן נאמען „יונגוואלד“ איז די דאזיקע גרופע אויך באקאנט געווארן אויף דער יידישער גאס.

א. ס. (דער דיכטער אברהם סוצקעווער) דערציילט אין „גאלדענער קייט“ (נר. 4, 1949), אייניקע אינטערעסאנטע פרטים וועגן הירשקעס משפחה און יוגנט-יארן :

„א משפחה פון ארעמע פאלקסמענטשן. זיין טאטע פלעגט ארומגיין איבער די דערפער, איינהאנדלען א ציג, א קעלבל און עס פארקויפן אין שטאט... זיין ליטערארישער רבי איז געווען לייזער וואלף, דער פרי-פארשטארבענער, נאך נישט ווי געהעריק אפגעשאצטער דיכטער פון „יונגוואלד“. פאר אים, פריץ מיראנסקי, און א. סוצקעווער, פלעגט גליק פאר-לייענען זיינע ערשטע לידער, וואס האבן גלייך אן אטעם גע-טאן מיט א פרישן, אומגעצוימטן כוח און אנגעזאגט אן עכטן דיכטערישן טאלאנט. הירש גליק איז געווען דער טאן-געבער פון דער שרייבער-גרופע „יונגוואלד“, וואס האט אונטער דער רעדאקציע פון לייזער וואלף ארויסגעגעבן עטלעכע נומערן פון א זשורנאלעכל מיטן זעלבן נאמען“.

ב. גורין דערציילט אין דעם אויבן-דערמאנטן נומער פון „יידישע קולטור“, און שרייבט ווידער אין זיין פערזענלעכן בריוו צו מיר, וועגן יענע ערשטע שאפונגס-יארן פון הירש-

קען, וועגן די לידער, וואָס הירשקע האָט געלייענט ביי די געצונדענע שבת-ליכטער פון לייזער-וואַלף'ס מאַמע, און וועגן דער טעמאַטיק פון יענע לידער :

„הירשקע שלעפט די שווערע פעק פון אין דער פרי ביו שפעט אין אַוונט. מיד, און אַפּטמאַל רעזיגנירט קערן מיר זיך אום פון דער אַרבעט (איך האָב אין יענע טעג געאַרבעט מיט אים בשכנות, אויף קוואַטאַווע 12).

„דאָס איינציקע וואָס מונטערט און גיט צו ווילן און כוח, איז דער געדאַנק, אַז באַלד איז שוין ווידער פרייטיק צו נאַכט און ביי די אַקאַרשט געצונדענע שבת-ליכט, וועלכע לייזער וואַלף'ס מאַמע ע"ה, האָט געצונדן, וועלן מיר פאַרלייענען אונדזערע נייע לידער, אַנגעשריבן במשך פון דער וואַך.

„הירשקע איז שטאַרק שעפּעריש. ער אַרבעט, לייענט, שאַפט, שרייבט. ס'גייט כמעט נישט אַריבער קיין וואַך, ער זאָל נישט אַנשרייבן קיין ניי ליד. די טעמאַטיק איז אַ פאַר-שידענע, דאָך דאָמינירט צווישן זיי די טעמע פון די הינטער-שטאַטישע ווילנער גאַסן און די שאַרפע אַרעמקייט, מיט וועל-כע די זאַכן זענען אַרומגערינגלט.

„שווער איז אים שלום צו מאַכן מיטן געדאַנק, אַז די גרויע ווירקלעכקייט וועט נאָך לאַנג באַלעבאַטעווען. פאַר-וואַנדלט ער זיינע געדאַנקען אין חלומות און ער חלומט מיט אויפגעפראַלטע אויגן — וועגן „בלויע שעהן“, וועגן אַראַפּ-וואַרפן די שווערע פעק, וועלכע קרימען אויס די יונגע אַקס-לען, וועגן קאַנען דורכגיין פריי אַ גאַס אין אַוונט און קיינער זאָל דיך נישט איבערפאַלן, וועגן מאַמעס זיפצן, וועלכע הויבן זיך אָן מיט זון-אויפגאַנג און פאַרענדיקן זיך נישט אין חלום“.

סעפטעמבער 1939. עס ברעכט אויס די מלחמה. עס פאַר-שווינדט די פּוילישע הערשאַפט פון ווילנע, און גלייכצייטיק פאַרשווינדט אויך די שווערע אַנטיסעמיטישע פאַגראַם-שטי-

מונג, וואָס האָט אזוי געהאַנגען איבער דער יידישער ווילנע. אַ סך פֿון דער ווילנער יידישער יוגנט ווערן מיטגעריסן מיט האַפענונגען פֿון אַ נייען, פֿרייען יידישן לעבן, אָן אַנטיסעמי-טישן פּאָגראַם-טעראָר.

מ. גורין דערציילט („יידישע קולטור“): „דעם 17-טן סעפּ-טעמבער קומען אַרײַן אין ווילנע די רויט-אַרמיער. הירשקע אַרבעט ווייטער בײַ שובֿן, שרייבט לידער וועגן „מאַנגאַלן וועלכע היטן דעם גרינעם בריק“ און „משיח אויפן רויטן טאַנק“, דרוקט זיך אין „ווילנער אמת“, און דרוקט אַפּ צוויי לידער אין די „נייע בלעטער“, וועלכע גייען אַרויס אין קאַוו-נע (דאָס איז געווען יאַנואַר-פּעברואַר 1940?).

אין 1939 — 1940 האָט ער פאַרעפנטלעכט די לידער: „אַמאַל“ (יאַנואַר 1939), „זעקס וועלף“ (יאַנואַר 1939), „שמשון“ (פּעברואַר 1939), „דאָס אויג“ (1939), „דער אייגע-נער ניגון“ (מערץ 1939), „וויינט די מאַמע“ (אַפּריל 1939), „יונגוואַלד“, „טשעדי אבלי“ (אַפּריל 1939, „יונגוואַלד“), „די נאַכט פֿון סעפּטעמבער 1939“, „דער נאַראַטיש“, „בלויע זאַמד“, „פֿרי-פֿרילינג“¹⁸).

לויט א. סוצקעווער, האָט ה. גליק אָנגעשריבן אינעם יאָר 1940 אויך נאָך אַ רײ אַנדערע לידער און פּאָעמעס, ווי: „דער פּויער“, „בלאע צייכנס“, „צו ווילנע“, „אין לאַנד פֿון ליקוי חמה“¹⁹. ס'איז אויך דערציילט געוואָרן וועגן זײַנס אַ ליד: „געהאַקט אַ וואַלד“.

אין אַלגעמיין זענען יענע לידער געשריבן אין גײַסט און אין סטיל פֿון אַ רײ יונגע דיכטער, פאַר וועמען די פּאָעטן פֿון „יונג ווילנע“ זענען געווען ליטעראַרישע מורײ-דרך. אינעם ליד „אַמאַל“, געפֿינט זיך אַ פּראָזע, וועלכע האָט היינט צו טאָג אַ סימבאָלישן קלאַנג:

**„איך האָב אַמאָל געטרוימט
צו זיין אַ העלד פון אַ לעגענדע“.**

היינט, ווען זיין נאָמען געהערט צו די געטאָ-לעגענדעס,
ליגט אין די דאָזיקע ווערטער אַ מין פאָרויס-אַנונג פון דעם
וואָס וועט קומען.
זיין ליד „זעקס וועלף“ מאַלט דאָס האַרבע לעבן פון זיין
פאָטער, אויף וועמען שבת-צו-נאַכט, רוקן זיך אָן די אַנקר-
מענדיקע זעקס וואַכנדיקע טעג — ווי וועלף.
פון זיין ליד „שמשון“ איז כדאי צו ציטירן דעם לעצטן
פּערז :

**אַ, העלד! צו דיר מיינט גרעסטע לויבן!
איך שטיי ווי דו מיט געקאָוועטע הענט,
נאָר ס'מליעט אַ פונק פון לעצטן גלויבן,
און אונטער מיר דער שייער ברענט! —**

**נאָר פרעמד איז מיר די שרעק,
עס זינגט אין מיר אַ יעדער אבר,
וועלט! אויב כ'וועל אַוועק,
וועל איך דיך מיטנעמען אין קבר!**

צי ליגט אין די דאָזיקע לויב-געזאַנג-ווערטער צו שמשון
אַ פאָרויס-אַנונג פון דער קאַטאַסטראַפּע, וואָס קומט אָן? אַ
פאָרויסגעפיל, אַז ער וועט מוזן אַוועקגיין פון דער וועלט? אַ
געפיל, אַז ער שטייט מיט „געקאָוועטע הענט“ כלפי דעם אומ-
גליק, אַז אונטער אים ברענט דער שייער?

צו דער כאַראַקטעריסטיק פון זיין שטימונג-וועלט און

קרייז פון פארויס-אונגען, איז כדאי צו פארצייכענען דעם
פערז פון „פרי-פרילינג“ :

פאר וואס טראג איך דעם צאָרן פון אַן אונטערצינדער,
און ס'איז מיין האַלדז אַ פולער מיט געשריי ?

זיין ליד וועגן איינזאמען טערק טשעדי אגלי אין ווילנע,
וואָס זיצט אין בעקעריי און ווארט אויף קונים, הייבט זיך אַן
מיטן פאַלגנדיקן בית :

ווי אין הקדש-גאָס — אַ פאַלמע-בוים
ווי אַ וואלפיש — אין ווילנע
זיצט אין ווילנע טשעדי אגלי
ווי אויף אַ צפון-קריע.

די הקדש-גאָס (שפיטאַל-גאָס) איז שפעטער איינגע-
שלאָסן געוואָרן אין געטאָ. פון שפיטאַל-גאָס נר. 6, איז ער
פאַרכאַפט געוואָרן צו די עסטאָנישע לאַגערן; קיין פאַלמעס
האַט ער קיינמאַל נישט געזען, אָבער וואַרשיינלעך, דאָס בילד
פון אַ פאַלמע-בוים איז געלעגן ביי אים אין אונטער-באוואוסט-
זיין, נאָך פון די שול-יאָרן אָן. וועגן דעם פאַלמע-בוים האָט
ער שפעטער דערמאָנט, ווען ער האָט געזונגען „פון גרינעס
פאַלמע-לאַנד — ביז ווייסן לאַנד פון שניי“.

מיר ברענגען דאָ דעם טעקסט פון ליד „פרי-פרילינג“, גע-
דרוקט אין „בלעטער 1940, זאַמלבוך פאַר ליטעראַטור און
קונסט“ (19).

פרי-פרילינג

אין א פארשפעטיקטן שליטן סאפעט א פערד
איבער פרי-פרילינגדיק צעזונגענע גאסן,
נאר ווו ס'האט אפגעטריקנט שוין א שטיקל ערד —
דארט שפילן קינדער שוין אין קלאסן.

פאר וואס טראג איך ארום א געמיט
א שווערן ווי די פויערישע פעלצן,
און ס'לויפט די זון נאך מיינע טריט
און קען מיין גליווער נישט צעשמעלצן ?

אויף דער זוןזייט לאכן קינדער,
כאטש אויף די פנימער ליגט נאך דער שניי,
פאר וואס טראג איך דעם צארן פון אן אונטערצינדער
און ס'איז מיין האלדז א פולער מיט געשריי ?

מיך גלעט דאך אויך פרי-פרילינגנדיקער ווינטל
און האפענונג גרינט פון יעדן שמעלצנדיקן ווייסן פלעק.
טא פארוואס בין איך מקנא ליאר א הינטל,
וואס ליגט אויפן זון און דרייט מיטן עק ?

קאפיטל צוויי

הירשקע גליק אין די לאגער־יארן

(לאגער רעשע און געמאָוויילנע)

אין יוני 1941, א טאג פארן אריינקום פון די דייטשן קיין ווילנע, (ד. ה. דעם 21-טן יוני) איז הירשקע גליק אנטלאפן מיט נאך טויזנטער יידן אויפן וועג קיין רוסלאנד⁽²⁰⁾. ער ווערט אבער אויפן וועג פארקאפט פון די דייטשן און ווערט אריינגעווארפן אין א קליינשטעטלדיקער טורמע.

מ. גורין דערציילט פרטים וועגן דאזיקן אנטלויפן :

„ער דערגייט אבער נישט ווייטער, ווי ביז ארום מאלא-דעטשנע. די וועגן זענען באמבארדירט און די מאטאציי-קליסטן פארהאלטן אים נאענט ביי דער סאוועטישער גרע-נעץ. א דייטש וויל אים דערשיסן, נאר זיינער א באקאנטער, א „פאלקס-דייטש“, רופט זיך אפ : „לאזן מיר אים לעבן, דער יודע ווירד אונדז נאך נומצען ברענגען!“ ער ווערט אריינגעווארפן אין איינע פון די קליינשטעטלדיקע טורמעס, צוזא-מען מיט פארשידענע קרימינאל-פארברעכער, און נאך א קור-צער צייט, ווען דער טורמע-שעף, אויפן סמך פון דער אמ-נעסטיע, באפרייט די ארעסטאנטן — ווערט אויך הירש בא-פרייט און קומט צוריק קיין ווילנע.“

עס האט געדויערט צוויי וואכן, און ער איז געקומען צו-ריק⁽²¹⁾. דאן איז ער אוועק פונעם אייגענעם ווילן אין א מארה-לאגער, רעשע.

„רעשע איז געווען אַ טארף-לאַגער און דאָרט האָט מען געקענט גיין „פּריוויליק“; ווען מען האָט געזען, אז מען נעמט צו (פון ווילנע) די יידישע מענער, איז הירשקע, מיין מאַמע און אַנדערע, אַוועק פּריוויליק קיין רעשע“²², דערציילט אימע פּופּקאָ.

משה גורין, וועלכער האָט אָנטייל גענומען אינעם אַוועק-גיין פון ווילנע צום טארף-לאַגער רעשע, דערציילט:

„אין יולי 1941 זענען מיר ווידער צוזאַמען. מיטן אַלמן מיישעגאַלער שליאך שפּאַנען אַ 30 ראַגאַמקער יידן^א, וועלכע האָבן זיך פּריוויליק געמאַלדן צו אַרבעטן אין די טארף-גרי-בער פון רעשע, וואָס געפינען זיך נישט ווייט פון דעם שיינעם פּוילישן דערפּל זאַבלאַציע, אַ 12-14 קילאָמעטער פון ווילנע, צווישן וואַלד און זומפּ. יא, דאָס איז אונדזער נייע היים. די פּערד האָט מען במחילה געבעטן אַרויסגיין פון שמאַל, און מיר האָבן פאַרנומען זייערע סאַלאַנען, אויפן בערגל, אין רעשע“ (ייד. קולט. נר. 2, 1945).

קיין רעשע איז מען געגאַנגען אויך פון געטאַ-ווילנע, ערב די טעג פון אַקציעס. „איך בין פּריער געווען אין געטאַ און דערנאָך בין איך אַוועק אין רעשע“.

דאָרט, אין רעשע, האָט הירשקע גליק אָנגעשריבן אַ ריי פאַעמעס און לידער, ווי „אַ נאַכט אין לאַגער“, „דאָס זאַנגל“, „טאַרפּליד“.

מיר ברענגען דאָ די ווערטער פון „זאַנגל“²³ :

^א „ראַגאַמקער יידן“ האָט מען גערופן אין ווילנע די יידן, וואָס האָבן געוווינט אין די פאַרשטעט, ביים גרענעץ פון שטאַט, וווּ ס'זענען אַמאָל געווען די שטאַט-טויערן. דערפון אויך דער נאָמען „ראַגאַט-קער יידן“, פון די וואָס האָבן געוווינט אין שניפּישאַק, עק שטאַט.

דאס זאנגל

בלאָנר ביסטו ווי אַ זאַנגל,
שיין ווי דער זון־פאַרגאַנגל.
פיר מיך דורך באַרג און טאַל,
און איך — דיך נאַכאַמאַל,
ביז מיר וועלן זיך שיידן.

און וואָלט איר זען ביים שיידן
אין ראַזע־שקיעה ביידן,
ליפּן, ווי מערעלעך
אויגן פול טרערעלעך
און — בעסער גאַרנישט ריידן.

אין ראָזן זון־פאַרגאַנגל,
הער, מיידל, מיין פאַרלאַנגל,
שווער מיר ביים זונען־שיין,
אַז דו וועסט מיינע זיין —
און זי האָט אים געשווירן.

און זי האָט אים געשווירן,
פורפור איז ער געוואָרן,
פורפור ווי דער פאַרלאַנג,
פורפור ווי זון־פאַרגאַנג,
הינטער די בלאַנדע קאַרן.

אין פאַסטעכס פייפן־קלאַנגל,
לעשט זיך דער זון־פאַרגאַנגל,
און אין די הימלען טיף
די לבנה — אַ זעגל־שיף —
איז שוין אויסגעגאַנגען.

איז זי זיי נאָכגעגאָנגען,
און שטערן אויפגעהאָנגען.
און שטערן איבער די צוויי;
און ביימער צווישן זיי —
שטייען ווי חופּה־שטאַנגען.

גאַר אַן אַנדער אַטמאָספּער הערשט אין זיין ליד „טאַרפּ-
ליד“²⁴). דאָרט פּרעגט זיך דער מחבר: „ווער זינקט און
זינגט פון שוואַרצן זומפּ?“. עס ווערט גערעדט וועגן „ריד-
לען וואָס פליען מיט אַ קללה“, וועגן „שוואַרצע בלוט אין
יעדן אָדער“. גלייכצייטיק ווערט געזונגען וועגן טראַנספּאָרטן,
וואָס פירן „צום בלאַען פּאַרט, צום גרינעם לאַנד, פון חלום-
לאַנד“. עס ווערט דערציילט וועגן בלעמלעך „וואָס לויפן צו
מיין היים און צו מיין שמעטל“.

אין די ווערטער וועגן „גרינעם לאַנד פון חלום-לאַנד“,
קען מען ווידער הערן דעם אַנזאָג פון זיינע קומענדיקע ווער-
טער אין פּאַרטיזאַנען-הימן „פון גרינעם פּאַלמען-לאַנד ביז
ווייסן לאַנד פון שניי“; און אפשר קען מען אויך הערן אין די
לעצטע שורות:

אין דעם באַדן, אין דעם קאַלטן,
ליגט אַן אוצר פּאַרבאַהאַלטן —
דער ב א ג י ן.

קען מען אויך הערן ווי אַן אַנזאָג פון „ס'וועט די מאַרגן-
זון פּאַרגילדן אונדז דעם היינט, און דער נעכטן וועט פּאַר-
שווינדן מיטן פיינט“ (פון צוקונפטיקן פּאַרטיזאַנען-הימן).
דער פּאַרבאַנד פון די ליטעראַטור און קינסטלער אין געמאַ-
ווילנע האָט צוויי מאָל פּרעמירט הירשקע גליק:

1. פאר א דראמע וועגן לעבן פון די ווילנער אין די מארף-גריבער פון רעשע;
 2. פאר די „באלאדע פון ברוינעם טעאטער“ (געשריבן אין ווילנער געטא, אָנהויב 1943).⁽²⁵⁾
- די „באלאדע פון ברוינעם טעאטער“ („ספעקטאקל פון לר-קישקער טורמע“) איז די גרויל-באלאדע וועגן דעם ערב-טויט-געראנגל פון די יידן אין ווילנער לוקישקער תפיסה, איידער מען האט זיי אָפגעפירט צום טויט אויף פאנאר. (הירשקע גליק האט זי אַרײַנגעשיקט אונטערן פסעוודאָנים טופמאַן פארן לידער-קאָנקורס ביים פאַרבאַנד פון ליטעראַטן און קינסטלער⁽²⁶⁾.)
- מיר ברענגען דעם טעקסט, אַזוי ווי ער איז פאַרעפנט-לעכט געוואָרן אין דער „גאַלדענער קייט“:

די באלאדע פון ברוינעם טעאטער

(ספעקטאקל פון לוקישקער טורמע)

פאַטערל שעקספיר „מאַך לום“ פון דער עסטראַדע!
 פאַר ניי אייראָפּע, נייע קונסט מיט ערודיציע.
 אַ, וועלט, שטעל אַן דיין טויבן אויער, און הער אויס
 ןדי באלאָדע,
 מיר הויבן אַן צו טראַנסמיטירן די אוידיציע — — —

אַן אַפּישן, אַן פּלאַקאַטן,
 הינטער ווענט און הינטער גראַטן —
 ערשטער אַקט פון אונדזער דראַמע:
 ס'קאַמאַנדירט אַ ווייסע דאַמע,
 געאַרעמט פון אַ שוואַרצן הער,
 דאַס פּובליקום, וואָס אַטעמט שווער:

אכטונג !

אכטונג טויטע רייען !
אן געפילדער, אן געדרייען
זאל ארויס דאָס יינגסטע מתל — — —
זאל עם זינגען די „האַרסט וועסל“
און דאָס פובליקום זאל שווערן —
וואָס עם זעט און וועט באלד הערן,
זאל דערפון קיין האָן נישט קרייען !

אכטונג !

סמירנאָ, טויטע רייען !!!
ווער וועט זיין דאָס יינגסטע מתל ?
ווער וועט זיין די „האַרסט וועסל“ ?
טויזנט אויגן אין געפינקל.
וואָסן אויס פון צעלע-ווינקל
זיבן מתים
אין תכריכים און טליתים;
ס'ברענט אַ ליכט אין יעדער האַנט
און זיי וואַרטן ביי דער וואַנט.
קוקט דאָס פובליקום זיך איבער
און געשליידערטע פון פיבער, —
זאלע אויגן צו דער דאַמע;
קוקט אַ טאַטע, קוקט אַ מאַמע,
טויזנט הערצער אין געצאַפּל.
יעדער זוכט אין איר שוואַרצאַפּל.
וויגט זי וואַרטנדיק די שטריק :
ווער ס'פאַרנעמט איר שאַרפּן בליק
קערט זיך מער ניט אום צוריק...

וויגט

זיך

ווארטנדיק

די

שטריק — — —

הענגט די לבנה זיך אן אויף דער גראטע :
פנימער געלט, פנימער מאטע...
מאפט די לבנה מיט פינגער בלאסע.
איינע טיילט זיך דא אום פון דער מאסע — — —
א בלאנדע פרוי און טראפנס טוי
הענגען אין די בלאנדע אויגן.
האט א יידישע מוטער אזעלכע געוויגן ?
מאפט די לבנה מיט פינגער בלאסע
און טיילט אום די פרוי פון דער פינגערער מאסע.
זעט די לבנה אן אויפגעגאנגען בויך — — —
זען דער הער און די דאמע דאס אויך.
א מהומה אין די רייען,
ס'קויקלט זיך די פרוי אין ווייען.
נאך די דאמע, ניט פארלארן,
קלאפט אין וואנט נאך אקושארן :
ס'ווערט א קאמוניסט געבארן !!!
זעט דאס זינגען די „הארסט וועסל“.
קומען זינגענדיק זיבן כלות :
„דויטשלאנד, דויטשלאנד, איבער אלעם“.
טויטע קליידער אין געפלאטער...
ס'פאלט דער פארהאנג פון טעאטער.

אויפן אנטראקט,

זענען געשפרונגען אין איין אקט

די שלייפן אין קאפ און די געדערעם אין בויך.
 פאר דערליידיקן א מענטשלעך געברויך,
 האט דאס פובליקום געצאלט
 מיט צירונג, מיט גאלד
 און פרעמדע וואלוטע...
 דאס לעבן איז געגאנגען אין ווערט פון א פרוטה :
 און וואסער א טרונק —
 קאפט א מקדשרינג.
 דער ווענטער האט אן אפארטא,
 וואס מאנט פון טינה בריוט צו זאט :
 ס'איז דער עמער מיט פאמויעס.
 ט'ער געדונגען זיך צוויי גויעס
 און זיי בייטן עם כסדר.
 יידן האבן צירונג, קליידער,
 פירט דער ווענטער דאס געשעפט
 מיט א בלייער, מיט א העפט.

א קלונג — — —

די לבנה האט שוין ווידער אריינגערוקט א צונג
 אין דער פינצטערער צעלע.
 פנימער מאטע, פנימער געלע,
 מיט עלעקטרישטראם אין קני,
 טויזנט אויגן אין געגלי...

צווייטער אקט פון אנדזער דראמע;
 ס'נעמט ניט אנטויל דא די דאמע,
 פון דער זייט דער רעזשיסער
 אין פערוואן פון שווארצן הער.
 אויף דער שווארצער פאן פון בינע
 שפרייטן לאנדשאפטן זיך גרינע,
 בערג באוועלדערן דעם האַריוואַנט

— — — און אַ רוישן הערט זיך פון נאַנט
ס'קומען פייגעלעך פון שטאַל,
קרייזן הויך איבערן טאַל,
ווי עס וואַקסט אַ יונגע שטאַט,
ווי פון פעסטן זעלנער-טראַט
הוידעט זיך די גרינע בריק
הין צוריק, הין צוריק.
פונעם רוישן ווערט אַ זשומען,
טאַנקען טונקען זיך אין בלומען.
עפעס קומט און האַלט אין ווערן.
שפּרודלט פרייד אַרויס פון טרערן...

טויזנט אויגן אין געגלי,
מיט עלעקטריע-שטראַם אין קני,
אַלע מיילער, אַלע ברוסטן,
אַלע גלידער גלוסטן, גלוסטן,
אויסרופן : הוראַ ! הוראַ !

קראַ... קראַ... קרראַאַ !
מעסערט פּלוצעם אַ וואַראַנע,
ס'פּלאַטערט אויף אַ שוואַרצע פּאַנע
אין די הענט פון רעזשוּסער, —
ס'צינדט אַן ליכט דער שוואַרצער הער :
— גיכער גיט דעם טויטן ליילעך !
רויט די וועלט, דער גאַנצער קיילעך !!!
טויט די יודן ! שרייט ער, ברומט —
איידער טימאַשענקאַ קומט !!!
שוואַרצער ליילעך אין געפּלאַטער...
ס'פּאַלט דער פּאַרהאַנג פון טעאַטער

א, טויבע וועלט, דו שלאָפסט אזוי האַרט!
א, שטומע עדות, איר לוקישקער ווענט!
אין גראַען באַגינען האָבן אויטאָם געוואַרט,
אויטאָם באַדעקט מיט גראַען ברעזענט.

וואַרשיינלעך זענען דורך אים אַנגעשריבן געוואָרן נאָך
א ריי אַנדערע שאַפונגען אין דער תקופה פון רעשע. א. פופ-
קא דערציילט, אז הירשקע „האַט אין רעשע זייער אַ סך גע-
שריבן. אין רעשע פלעגן יעדן זונטיק פאַרקומען זיינע פאַר-
לעזונגען. ער פלעגט לייענען זיינע ווערק און אַלע פלעגן קו-
מען הערן (27). וועגן דעם דערציילט אויך פּרץ מיראַנסקי (28):
„כ'געדענק: כ'האַב זיך געטראָפן מיט זיינעם אַ חבר פון
רעשע, קומענדיק צוריק אין ווילנע. און ער האָט מיר געזונ-
גען איין פּערז פון אַ ליד, וואָס גליק האָט אַנגעשריבן אין רע-
שע; ס'הייסט „עמערל, עמערל שעפּ!“.

עמערל, עמערל שעפּ,
שעפּ ריינעם וואַסער אינעם ברונעם.
נעם מיט מיין פיין אין ברונעם אַריין,
אפּשר וועט דאָן גרינגער מיר זיין...“

פּרץ מיראַנסקי האָט מיר דערציילט אַן אומבאַקאַנטן
פאַקט וועגן דעם, אז הירשקע גליק איז געכאַפט געוואָרן דורך
די דייטשן, בשעת מען האָט פאַרברענט די ספּרי-תורה'ס אין
ווילנע (29):

„וואָס שייך אייער פּראַגע וועגן דער אידייע צו שרייבן
די פּאָעמע וועגן הירשקע גליק: איך האָב זיך געטראָפן, קו-
מענדיק צוריק, מיט מענטשן, וועלכע האָבן מיר דערציילט,
אז איידער עס האָט זיך אַנגעהויבן דער געטאָ, האָבן די דייטשן

גענומען פארברענען די שולן, און זיי האָבן געכאַפּט יידישע יונגעלייט זיי זאָלן העלפּן פאַרברענען די תּורה'ס. זיי האָבן אויפגעקליבן דעם המון פון דער גאַס, און געמאַכט אַ ספּעק-טאַקל פון דעם. הירשקע גליק איז אויך געכאַפּט געוואָרן (ס'איז אַ היסטאָרישער פאַקט), ווען מען האָט פאַרברענט די „ראַגאַטקער שול“. מען האָט געצווונגען אים, מיטן רב, די ספּרי-תּורה'ס, מיט די ספּריס, צו וואַרפּן אויפן שייטער-הויפּן. מען האָט מיר אויך דערציילט, אַז דער רב האָט נישט גע-וואַלט וואַרפּן, און האָט פאַרשטעלט מיט זיינע הענט דאָס פייער. דאָס איז געווען דער שטאַף צו מיין פּאָעמע“.

ווי אזוי האט הירשקע געשאפן אין רעשע זיינע לידער ?

דאָרט, אין לאַגער רעשע, ווערט הירשקע גליק ווי נייע אויסגעפאַרעמט אַלס דיכטער פון טרויער, צאָרן און האַפּע-נונג. מיר ווייסן וועגן יענע טעג גאַר ווייניק, סיי וועגן זיין אַרבעט, סיי וועגן זיין שאַפּן בשעת דער אַרבעט און וועגן זיינע לידער, געשריבענע ביים ליכט פון חלב-ליכטלעך און סמילקענדיקע נאַפּט-לעמפלעך.

וועלן מיר דאָ ברענגען אַ פאַר שורות וועגן דעם, געשרי-בענע פון מ. גורין, וואָס האָט צוזאַמען מיט הירשקען דורכ-געמאַכט דעם קאַפיטל רעשע :

„הירש גליק דאַרף צוגרייטן און באַזאָרגן מיט טרוקענע קאַרטשעס און טרוקענעס מאַרף די צוויי דאַמף-מאַשינען, וועלכע האָבן געטריבן די עלעוואַטאָרס. פון פרי ביז פאַרנאַכט שלעפּט ער די נאַשעס אינאיינעם מיט מיין ברודער, וועלכער האָט די גאַנצע צייט מיט אים צוזאַמען געאַרבעט, ביז מען

האַט הירשקען אַרויסגעשיקט נאָך בעזדאן, אינאיינעם מיט נאָך צענדליקער יידן. און שלעפנדיק די קארטשעס, שווימען אויף די ערשטע שורות, ווערט רייף דער געדאַנק פון אלע זיינע אומשמערבלעכע לידער.

„אין אַט די גרויל-יאָרן, אין איינעם פון די פאַרוואַרפענע הייזקעס, וווּ אַ יידישע משפּחה האָט געוווינט, פלעגן מיר זיך צונויפקומען אין די אַוונטן, זיך אויפצומונטערן. מיר, די וואַנ-דערנדיקע כאַלאַסטערע פון יונגע-לייט פון פערד-שטאַל, פלעגן קומען פריילעך מאַכן (מ'שטיינט געזאַנט : פריילעך מאַכן!) די פאַרוואַרפענע משפּחות, וועלכע האָבן געהאַט אַ דערלוי-בעניש פון רעשער פּאַליציי-צערקל צו וווינען פּריוואַט אוי-סער די צויםען פון רעשער לאַגער (דאָס איז געווען אין די יאָרן 1941, ביז מאי 1943, ווען דער רעשער לאַגער איז ליך-ווידירט געוואָרן).

„אין לאַגער רעשע איז הירשקע אַ לענגערע צייט געלעבן אַ פאַרחלומטער און אַן אויסגעדאַרטער פון אַ שווערן טיפּוס (פלעק-טיפּוס?)“.

ס'איז באַקאַנט אַז פינף הירשקעס לידער זענען געזונגען געוואָרן : (1) „דאָס זאַנגל“; (2) „שטיל, די נאַכט איז אויסגע-שטערנט“; (3) „ווער זינקט“; (4) „ווייסע טויבן“, און (5) דער „פאַרטיזאַנער-הימן“.

ווי אזוי זענען געשאַפן געוואָרן די מעלאָדיעס? ווער האָט זיי געשאַפן? ווען? ביי וועלכע באַדינגונגען? צי האָט די מעלאָדיעס הירשקע אַליין געשאַפן? אָדער האָט צוגעפאַסט זיינע לידער צו שוין עקזיסטירנדיקער מוזיק? האָט עס פאַר אים אַן אַנדערער צוגעפאַסט? צי האָט ער לכתחילה געשריבן די לידער און ערשט שפעטער געזוכט צו זיי צוצופאַסן אַ מוזיק-זיק? אָדער פאַרקערט — אַן עקזיסטירנדיקע מוזיק האָט ביי אים אַרויסגערופן דעם פאַרלאַנג צו שרייבן דערצו אַ יידיש

ליד? וועגן דעם זענען פאראן פארשידענע ווערסיעס. ס'איז כדאי אויך צו פארצייכענען, אז דער פארטיזאנען-הימן ווערט אין פארשידענע לענדער פארשידנארטיק געזונגען; אנדערש זינגען אים די פאלקסמענטשן בשעת געדענק-אקאדעמיעס; דאן ווערט עס געזונגען ממש מיט א מיסטישן עקסטאז פון טרויער און געדענקען, פון האפענונג און עקשנות; אנדערש ווערט ער געזונגען פון געשולמע זינגער, וועלכע פארוואגן-דלען אים אין אן אפערן-מעסיקן טריאומפאלן מארש.

און אט וואס עס דערציילט וועגן דעם מ. גורין:

„טראגנדיק דעם טאָרף, פלעגט ער זיך אַפּרופּן צו זיין מיטשפּאַנער, מיין ברודער, אַוועקזעצנדיק זיך אויף אַ טרו-קענעם אינדזעלע אין זומפּנים: „זינג מיר אויף עפעס אַ שיינעם ניגון, כ'וועל פּרובירן צופאַסן ווערטער צו אים.“ און אַזוי לערנט זיך אויס הירשקע די ניגונים, און אַזוי ווערן געשאפּן די זינג-לידער:

1. „דאָס זאַנגל“, לויט דעם ניגון פון פּוילישן פּאַלקס-ליד סלאַנעטשאַק נאַ זאַכאַדזשיע“, און ווער עס קען דאָס דאָזי-קע ליד, ווייס ווי געטריי ה. גליק האַלט זיך ביים אַרי-גינאַל פון ליד.

2. „שטיל, די נאַכט איז אויסגעשטערנט“, האָט ה. גליק אַג-געשריבן לויטן העברעאישן ליד:

עומדים אנו על המשמרת
מעל ראשינו כוכבים
שומר אני, ואת שומרת
ובדינו חרובים.
לילה, לילה במשמרת —
א. א. וו.

3. זיין טאָרף-ליד „ווער זינקט“, האָט ער אָנגעשריבן לויט אַ העברעאיש זינג-ליד אונטערן נאָמען: „מתנוסס הנס“.

4. „ווייסע טויבן“, לויט דעם באַרימטן העברעאישן ליד: באַה מנוחה ליגע“.

5. אויך זיין פאַרטיזאַנער הימן איז אַזוי געשאַפן געוואָרן — צוערשט דער ניגון, און דערנאָך די ווערטער.

מ. גורין דערציילט, אז נאָכן ליקווידירן די טאָרף-לאַ-גערן אין מאַי 1943, האָט הירשקע געוווינט אין ווילנער גע-טאָ, אויף סטראַשן-גאַס 1. מ. גורין דערציילט אויך, אַז אין געטאָ, פון מאַי ביז סעפטעמבער 1943, האָט הירשקע גליק אָנגעשריבן אייניקע לידער, און אַז ער דערמאַנט זיך, אַז איינע פון זיי איז געווען געווידמעט מורערן, דעם געוועזענעם שעה פון ווילנער געטאָ (ד. ה. דעם מורער וואָס איז באַפרייט געוואָרן דורכן געשווירענעם געריכט אין גראַץ, עסטרייך; נאָך דער באַפרייאונג זענען אים דערלאַנגט געוואָרן בלומען; און ער איז אויף די הענט געטראָגן געוואָרן איבער די גראַ-צער גאַסן).

וואָס זענען געווען הירשקעס אַנשוואַונגען? זיינע לעבנס-יאָרן זענען געווען אַזוי קורץ, און ער האָט דורכגעמאַכט אַזוי פיל איבערוואַנדלונגען, אַז ס'איז שווער היינט-צו-טאָג פעסט-שמעלן וואָס ער האָט געטראַכט אין די פאַרשידענע ראַ-שיק-פאַרלויפנדיקע תקופות פון זיין לעבן: אַלס קינד פון אַ פרומען טאַטן, אַלס שילער פון אַ העברעאישע פאַלקסשול; אַלס דער, וואָס שרייבט פאַר זיך אַליין אַ דרשה אויף יידיש צו זיין בר-מצווה; אַלס חבר פון דער חלוצישער יוגנט-אַרגאַני-זאַציע „השומר הצעיר“, אַדער אַלס חבר פון „יונגוואַלד“; אַלס דער, וואָס האָט אָנגעהויבן שרייבן לידער אין העברע-איש, און אַריבער צו יידיש; אַלס דער, וואָס שרייבט זיין ליד

וועגן שמשון הגיבור; אלס דער, וואָס שרייבט זיינע לידער וועגן די חלוצישע זידלונגען אין עמק חפר, אָדער אלס דער, וואָס שרייבט זיינע לידער וועגן „משיח אויפן רויטן טאַנק“; אלס דער, וואָס אַרבעט אין טאַרף-לאַגער רעזע, און שאַפט דאָרט זיין אומשמערבלעכן פאַרטיזאַנער-הימנ; אלס דער, וואָס זוכט חלוצישע און סאָוועטישע מעלאָדיעס פאַר זיינע לידער?; אלס פאַרשיקטער אין די קאַצעטן, וווּ ער אַרדנט איין צוזאַמען מיט זעליק הירש קאַלמאַנאַוויטש, אַ געהיימען חנוכה-אָונט! אָדער ווען ער אַנטלויפט אין די עסטישע וועל-דער און קומט דאָרט אום?

משה גורין שרייבט צו מיר, אין זיין בריוו (9-טן מערץ 1966): „כ'בין טיף איבערצייגט, אז עם זענען נישט געווען קיין סך אזוי איינגעוואַרצלטע מיט אַלע וואַרצלען פון דער נשמה אין יידישקייט, ווי הירשקע גליק“.

הירשקע גליק האָט דורכגעמאַכט די איבערלעבונגען, אויפטרײסלונגען און גײסטיקע איבערוואַנדלונגען פון יידישן יונגן דור אויפן שוועל פון דער שוידער-מלחמה. ער האָט גע-האַפט די האַפענונגען פון זיין דור. ער האָט געזען דעם אומ-קום פון זיין פּאַלק. ער האָט געטראָגן טרייסט און אויפמונ-טערונג פאַר זיין פּאַלק מיט זיינע גראַניט-ווערטער פון „זאָג נישט קײנמאַל“. אַלע אין געטאַווילנע, און דאַן אַלע אין די קאַצעטן, און שפּעטער די תּפוצות-יידן — האָבן אין אים געזען דעם אויסדריקער פון זייער דורותדיקן פּיין און זייער דורותדיקער האַפענונג. אין זיינע ווערטער „פון גרינעס פּאַל-מען-לאַנד ביז ווייסן לאַנד פון שניי“ — האָט מען דערזען דעם כלל-אויסדרוק פון אַלע יידן, אין אַלע לענדער פון פּיין און פון האַפענונג, און מען האָט אין זיי דערהערט דעם אַנ-זאָג פון דער נײער תקופה פון יידישן לעבן אַלס פּאַלק, וואָס

גיט זיך נישט אונטער, אלס פאלק, וואָס „ווי געפאלן איז אַ
טראַפּ פון אונדזער בלוט, שפּראַצן וועט דאָרט אונדזער
גבורה, אונדזער מוט“. מען האָט אין אים דערזען דעם יונגן
דיכטער-זעער פון יידישן כלל.

און אזוי איז ער אַריין אין דער געשיכטע, דער זון פון
דער יידישער אַרעמקייט, דער זינגער אין דער תקופה פון
פּאַלנדיקע ווענט, דער פּאַרויסזאָגער פון דער המשכדיקייט
פון דער יידישער געשיכטע און פון יידישן קאַמף. מען האָט
אין אים דערזען דעם איבערגעבער פון דער פּאַלקס-צוואה
פון געטאָ-דור צו קומענדיקע דורות פון פּרייהייט. „פון דור
צו דור“!

דאָס ליד וועגן פּאַרטיזאַנען-מיידל :

„שטיל, די נאַכט איז אויסגעשטערנט“

נאַכן ערשטן דיווערסיע-אַקט פון די ווילנער געטאָ-פּאַר-
טיזאַנער, וועלכע האָבן הינטער ווילנע, אין 1942, אויפגעריסן
אַ דייטשן עשאלאָן, האָט הירשקע גליק אָנגעשריבן אַ ליד :
„שטיל, די נאַכט איז אויסגעשטערנט“ (30) :

שטיל, די נאַכט איז אויסגעשטערנט,
און דער פּראָסט — ער האָט געברענט;
צי געדענקסטו ווי איך האָב דיר געלערנט
האַלטן אַ שפּייער אין די הענט ?

א מויד, א פעלצל און א בערעט,
און האלט אין האנט פעסט א נאנאן,
א מויד מיט א סאמעטענעם פנים
היט אפ דעם שונא'ס קארטאוואן.

געצילט, געשאסן און געטראפן
האט איר קליינינקער פיסטוויל,
אן אויטא א פולניקן מיט וואפן
פארהאלטן האט זי מיט איין קויל.

פארטאג פון וואלד ארויסגעקראכן,
מיט שניי גירלאנדן אויף די האר,
געמוטיקט פון קליינינקן נצחון
פאר אונדזער נייעם, פרייען דור.

דאס ליד וועגן פארטיוואנען-מיידל, וואס היט אפ דעם שו-
נא'ס קארטאוואן, דאס ליד וועגן מיידל מיט שניי-גירלאנדן אויפן
קאפ — האט צוליב איר מעלאדיע און חן, ארויסגערופן בא-
גייסטערונג ביי דער געטא-יונגט, און ווי איך געדענק —
פארוואנדלט געווארן אין איינע פון די געזונגענסמע לידער
אין געטא-ווילנע; ביז ס'איז געקומען הירשקעס ליד „זאג
נישט קיינמאל אז דו גייסט דעם לעצטן וועג“, וואס איז גע-
ווארן דאס ליד פון די געטא-לידער.

קאפיטל דריי

„זאג נישט קיינמאל אז דו גייסט

דעם לעצטן וועג!“

ווער ס'איז אליין נישט געווען אין געמאזווילנע קען זיך גאר נישט פארשמעלן ווי דער געמאז איז פארבאפט געווארן מיט הירשקע גליקס ליד „זאג נישט קיינמאל, אז דו גייסט דעם לעצטן וועג!“.

מען האט געזונגען דאס ליד אויף בוידעמער, אין קע-לערס, אין אונטערערדישע בונקערס; מען האט עס גע-מורמלט בשעת דער ארבעט אין די דייטשע „איינהיימן“; מען האט עס געזונגען אויף געהיימע צוזאמענקונפטן. דאס ליד האט ממש דורכגעריסן געמאז-מויערן און שמעכל-דראטן, און איז געזונגען געווארן אין די פארשידענע לאגערן.

נאך דער באפרייאונג איז דאס ליד פארוואנדלט געווארן אין דעם הימן פון די לעבנגעבליבענע און ווערט נאך עד היום געזונגען אויף צוזאמענקונפטן פון דער שארית-הפליטה און אויף געדענק-פיערונגען אין ישראל און אין די תפוצות. ג. מייזל האט אין זיינע צוויי פארעפנטלעכונגען גע-בראכט צאלרייכע וואריאנטן פונעם ליד, פון זאצן און ווער-טער, וואס עס איז צו זען ביי פארשידענע מחברים פון זכ-רונות-ביכער⁽³¹⁾. דאס איז איבערגעזעצט געווארן אין צעני-דליקער שפראכן; אפט דורך צאלרייכע איבערזעצערס (אין ענגליש למשל זענען דא זעקס איבערזעצונגען).

כ'ועל דא ברענגען דעם וואריאנט, וואס דוכט זיך מיר
צו זיין דער אממייסטן אָנגענומענער און געזונגענער :

זאג נישט קיינמאל ! (פארטיזאנער-הימן פון ווילנער געטא)

זאָג נישט קיינמאל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
כאַטש הימלען בלייענע פאַרשטעלן בלויז טעג.
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעבענקטע שעה —
ס'וועט אַ פּויק טון אונדזער טראַט : מיר זענען דאָ !

פון גרינעם פּאַלמען-לאַנד ביז ווייסן לאַנד פון שניי,
מיר זענען דאָ מיט אונדזער פּייז, מיט אונדזער וויי,
און וווּ געפּאַלן ס'איז אַ טראַט פון אונדזער בלוט,
שפּראַצן וועט דאָרט אונדזער גבורה, אונדזער מוט !

ס'וועט די מאַרגן-זון באַגילדן אונדז דעם היינט,
אונדזער נעכטן וועט פאַרשווינדן מיטן פּיינט,
און אויב פאַרוואַמען וועט די זון און דער קאַיאָר —
ווי אַ פּאַראַל זאָל זיין דאָס ליד פון דור צו דור.

דאָס ליד געשריבן איז מיט בלוט, און נישט מיט בליי,
ס'איז נישט קיין לידל פון אַ פּויגל אויף דער פּרוי,
נאָר ס'האַט אַ פּאַלק צווישן פּאַלנדיקע ווענט
דאָס ליד געזונגען מיט נאָנאָנעס אין די הענט.

טאָ זאָג נישט קיינמאל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג,
כאַטש הימלען בלייענע פאַרשטעלן בלויז טעג.
קומען וועט נאָך אונדזער אויסגעבענקטע שעה —
ס'וועט אַ פּויק טון אונדזער טראַט : מיר זענען דאָ !

די געטא-מענטשן האבן דערשפירט מיטאמאל דעם גע-
וואלטיקן כוח פונעם ליד; ס'איז געווען א ליד, וואס האט אזוי
אפן גערעדט וועגן לעצטן וועג; דער גורל פון לעצטן וועג האט
דאך אזוי געהאנגען איבערן גאנצן געטא, און אלע האבן דאך
אזוי מורא געהאט צו רעדן וועגן אים.

ס'איז געווען א ליד, וואס האט אזוי גערעדט וועגן דער
אויסגעבענקטער שעה, און ווער האט אין געטא נישט גע-
ווארט אויף דער דאזיקער שעה?!

ס'איז געווען א ליד, וואס האט גלייך זיך אנטפלעקט פאר
אלעמען ווי אן אנוואג פון אן אליידישן אונטערערדישן הימן: x
„פון גרינעס פאלמען-לאנד — ביזן לאנד פון ווייסן שניי“; אלע
האבן גלייך דערפילט, אז דא רעדט זיך פון גאנצן יידישן
פאלק, אין אלע זיינע ישובים; אלע האבן פארשטאנען אין
„גרינעס פאלמען-לאנד“ — ארץ-ישראל, און אין „ווייסן לאנד
פון שניי“ — די יידן אין די רחבותדיקע אמאליקע ישובים פון
סאוועט-רוסלאנד, פוילן, ליטע, אוקראינע.

ס'איז געווען אין ליד אן ארויסרוף צו דער גאנצער וועלט:
„מיר זענען דא מיט אונדזער פיין, מיט אונדזער וויי!“ און
ס'איז געווען אינעם ליד דער באווסטזיין פון די נייע כוחות,
„ס'וועט די מארגן-זון פארגילדן אונדז דעם היינט“; דאס ליד
האט געאטעמט מיטן באגריף פון אומצעררייכבארקייט פון
דורות: „ווי א פאראל זאל גיין דאס ליד פון דור צו דור!“
ס'איז געווען אינעם ליד דער באווסטזיין פון די נייע כוחות,
וואס האבן אויפגעשפראצט אינעם פאלק, דווקא אין די אומ-
קום-טעג — די אונטערערד-כוחות, און אז זייער ליד וועט
זיין דאס ליד פון פאלק: „נאר ס'האט א פאלק צווישן פאלנ-
דיקע ווענט דאס ליד געזונגען מיט נאגאנעס אין די הענט“.
שוין אין די ערשטע ווערטער פונעם ליד: „זאג נישט
קינמאל“, האט מען דערשפירט אן אונטערבאווסטזיניקן אפ-
קלאנג פון תנ"ך-אויסדרוקן („כה תאמר לבני ישראל“, שמות

3, 14; "כה תאמר לבית יעקב", שמות 19, 3; "ואל העם הזה תאמר", ירמיהו, 21, 8, א. א. וו.; "אל תאמר נער אנכי", יר-
מיהו, 1, 7 א. א. וו.).

דאס אלץ צוואמען האט גיך פארוואנדלט דאס ליד אין
הימן פון אונטערערד, און דאן — אין הימן פון געטא; און
שפעטער — אין הימן פון די קאצעטן, און נאך שפעטער —
אין הימן פון דער שארית-הפליטה און פון די מעפילים אויף
זייערע העפלה-שיפן.

ווען איז אנגעשריבן געווארן דאס ליד ?

עד היום איז נאך נישט גענוי פעסטגעשטעלט געווארן
ווען איז אנגעשריבן געווארן דאס ליד. וועגן דעם עקזיסטירן
אייניקע וואריאנטן :

ש. קאטשערגינסקי דערציילט אין זיין בוך „איך בין גע-
ווען א פארטיזאן“ (עמ. 108), אז אין שאוולער געסל פון גע-
טא-ווילנע איז איינגעארדנט געווארן אין דער נאכט פון
ערשטן מאי 1943 אן אונט א. נ. „פרילינג אין דער יידישער
ליטעראטור“. פרילינג האט געמיינט — דער ערשטער מאי.
(דער מחבר פון די שורות איז בייגעווען יענע „פרילינג“
פארזאמלונג אין געטא, וואס איז פאקטיש געווען א צווא-
מענקום אין צוואמענהאנג מיט די ידיעות וועגן רעוואלט פון
געטא-ווארשע. עס באשרייבן יענע פייערונג אויך א. סוצ-
קעווער, ה. קרוק, רוזשקא קארמישאק און דר. דווארזשעצקי
אין זייערע זכרונות-ביכער וועגן געטא-ווילנע). קאטשע-
רגינסקי דערציילט אז דארט, אויפן אונט, איז צו אים צוגע-
גאנגען הירשקע גליק און דערציילט, אז ער האט אנגעשריבן

א „ניי ליד“, „וואס זינגט זיך“. אויף מאַרגן האָט ער אים פאַרגעלייענט דאָס ליד „זאָג נישט קיינמאַל“. ער שרייבט אזוי: „דער שטאַב פון דער פאַרטיזאַנער-אַרגאַניזאַציע אין געמאָ האָט באַשלאָסן, אַז דאָס ליד זאַל ווערן אַ הימנ פון די קעמפער. מען האָט שוין אַכער נישט געדאַרפט וואַרטן אויף אַ באַשלוס. דאָס ליד איז גיך פאַרשפּרייט געוואָרן אין גע-טאַ“. לויט דער ווערסיע איז דאָס ליד געשאַפן געוואָרן אַן ערך דעם ערשטן מאַי 1943 נאָכן אַנקומען פון ידיעות וועגן וואַרשעווער געמאַרעוואַלט.

אַבאָ קאַוונער דערציילט אין זיין בריוו צו נ. מייזיל (דעם 20-טן יולי 1952), אַז דאָס ליד איז אָנגעשריבן געוואָרן אַ סך פּריער. צום יאַרטאָג פון דער גרינדונג פון פ. פ. א. (פאַראייניקטע פאַרטיזאַנער-אַרגאַניזאַציע), דעם 9-טן יאָ-נואַר 1943, איז שוין דעמאָלט באַשלאָסן געוואָרן, אַז דאָס ליד זאַל זיין דאָס ליד פון פ. פ. א. אויף אַ זיצונג פון פאַרטי-זאַנער-שטאַב האָט איינער פון די חברים דערציילט, אַז אין דער אַרגאַניזאַציע זינגט מען אַן איינדרוקספול ליד פון הירש-קע גליק. דעם זעלבן אָונט האָט מען דאָס ליד געבראַכט אין שטאַב, און דאָס ליד האָט ביי אַלעמען אויסגענומען.

זשעניע בערקאָן דערציילט אין „ייוואָ-בלעטער“ 1947, אַז די פאַרטיזאַנערין סאַניע מאַדיסקער האָט דעם 15-טן יולי 1943 איר צום ערשטן מאל געבראַכט און פאַרגעלייענט הירש-קע גליקס ליד. דאָס איז געווען אַ טאַג ערב דעם טראַגישן „וויטענבערג-טאַג“.

חיים לאַזאַר דערציילט, אַז יוסף גלאַזמאַן האָט דאָס ליד באַקומען פון הירשקע גליק נאָך אין לאַגער רעשע, ד. ה. פּרילינג 1943 („חורבן ומרד“).

איטע פּופקא דערציילט (עדות, ז. 11-12), אַז דאָס ליד איז געשריבן געוואָרן אין רעשע, נאָך אין יאָר 1942. דעם ניי-גון, לויט איר, האָט אים געהאַלפן צוקלייבן משה גורין⁽³²⁾.

די ווערסיע פון בערקאן איז לויט אלע ווארשיינלעכקייטן די אַמווייניקסטן אַננעמבאַרע. דער שרייבער פון די שורות געדענקט אליין, אז דאָס ליד איז געזונגען געוואָרן אין געטאָ אַ סך וואָכן פאַרן 16-טן יולי 1943.

בלייבט אָפּן די פּראָגע: ווען האָט הירשקע גליק אָנגע-שריבן זיין „זאָג נישט קיינמאַל“? די תשובות גיבן אָן דאָ-טעם פון יאַנאַר 1942 ביז יולי 1943. עס וואַלט געווען גע-וונטשן, אז מענטשן, וואָס באַזיצן גענויערע פּרטים וועגן דער דאָזיקער דאָטע, זאָלן איבערגעבן דערוועגן דער עפּנטלעכ-קייט. איז דער הימן געווען אַ רעזולטאַט פון דער אונטער-ערדישער באַוועגונג, וואָס איז אויפגעוואַקסן אין געטאָ-וויל-נע און אַרומיקע טאַרף-לאַגערן? אַדער איז דאָס ליד געקו-מען אַלס רעזולטאַט פון די ידיעות וועגן געטאָ-אויפּשטאַנד אין וואַרשע?

עס ווערן צוגעשריבן הירשקע גליקן פאַרשידענע ליי-דער. איינס אַזאָ ליד, „לאַמיר שווייגן“, ווערט געבראַכט אין קאַטשערגינסקיס בוך פון געטאָ-לידער. דאָרט ווערט גע-שריבן: „מחבר — הירש גליק(?)“, לאַגער קלאַגע, עסטלאַנד.“ ס'איז כמעט נישט וואַרשיינלעך, אז הירשקע גליק איז דער מחבר; ער איז דרך-אגב נישט דעפאַרטירט געוואָרן אין קאַ-צעט קלאַגע.

לאַסטיק, פון וואַרשע, שרייבט אים צו דאָס ליד „ס'האַט אונדז דאָס לעבן גערופּן“ (אַ ליד וואָס רופּט זיך ביי פאַרשיי-דענע מחברים פון זכרונות-ביכער אויך מיט די נעמען „צו איינס, צוויי, דריי“ אַדער „ביים געטאָ-טויער“). עס איז אַבער אַ טעות; דער מחבר פון די שורות געדענקט, אז דאָס ליד איז געשריבן געוואָרן דורך לייב ראַזענטאַל, און געזונגען געוואָרן דורכן אַרטיסט יעקב בערגאַלסקי.

עם זענען אָנגעקומען די ליקווידאַציע-טעג פון געמאַ-
ווילנע, אין סעפטעמבער 1943; אַן ערך 10.000 יידן זענען
אַרויסגעפירט געוואָרן פון געמאַ-ווילנע, אין קאַצעטן פון
עסטאָניע; צווישן די אַרויסגעפירטע איז אויך געווען אַ גרו-
פע פאַרטיזאַנער (צווייטער באַטאַליאָן פון פ. פ. א.), וואָס
איז פאַרכאַפט געוואָרן דורך די דייטשן אויף שפיטאַל-גאַס
נר. 6, און צווישן זיי — אויך הירשקע גליק. אין יענעם טאַג
זענען די דאַקטוירים פון געמאַ-שפיטאַל אַרומגערינגלט גע-
וואָרן פּלוצים דורך דער פּאַליציי און אַרויסגעפירט געוואָרן
פון געמאַ צום טראַנספּאָרט קיין עסטאָניע. צווישן זיי —
אויך דער שרייבער פון די שורות.

אַזוי אַרום האָב איך זיך געפונען אין זעלבן באַן-טראַנס-
פּאָרט מיט הירשקע גליק. דער טראַנספּאָרט האָט געפירט
דורך ליטע, לאַטוויע (ריגע) קיין עסטלאַנד, צום גרויסן
שטאַם-לאַגער וואַיוואַראַ. ס'איז געווען אַן עינווייס-וועג פון
אייניקע טעג הונגער, דורשט און געפערלעכער ענגשאַפט.
די מענטשן זענען געפירט געוואָרן צו הונדערט אין אַ וואַגאָן.
וועגן גורל פון הירשקעס עלטערן און שוועסטער דער-
ציילט איטע פּופקא, אַז זיין גאַנצע משפּחה איז אַרויסגעפירט
געוואָרן בשעת דער געמאַ-ליקווידאַציע. דער מחבר פון די
שורות האָט געהערט פון אייניקע געוועזענע קאַצעטלער, אַז
הירשקעס טאַטע האָט זיך געפונען אין קלאַגע.

פּרוי פּופקא (עדות ז. 14) דערציילט: „איך ווייס, אַז
אין געמאַ האָט ער געהערט צו דער גרופּע, וואָס האָט גע-
וואַלט קעמפּן. אויף סטראַשוואַ האָבן זיי זיך פאַרמאַכט מיט
געווער, אין טויער, און האָבן באַשלאָסן צו קעמפּן. איך אליין
האַב צו אים געזאָגט: גיי אין פאַרטיזאַנקע! האָט ער גע-
ענטפּערט, אַז גיין, ער וויל פאַלן מיט אַלע יידן: „כ'וויל
נישט גיין אין פאַרטיזאַנקע זיך אליין ראַטעווען, כ'וויל פאַלן

מיט אלע יידן צוזאמען". אזוי האט זי פארגעדענקט זיינע
ווערטער.

דא הייבט זיך אן דער אומבאקאנטער קאצעטן-קאפיטל
פון הירשקע גליק; א קאפיטל פון שאפונגען אין לאגער, א
קאפיטל פון לעצטן וועג פון דעם, וואס האט געזונגען „זאג
נישט קיינמאל, אז דו גייסט דיין לעצטן וועג!"

ק א פ י ט ל פ י ר

הירשקע גליקס שאפונג
אין די עסטישע קאצעטן

שטאם-לאגער — וואווארא

וואווארא איז געווען דער צענטראלער לאגער פון עסט-לאנד. פון וואווארא האט מען די מענטשן צעשיקט אין פאר-שידענע ארבעטס-לאגערן. די לאגער-מענטשן פלעגן אפט איבערגעשיקט ווערן פון לאגער צו לאגער, הן צוליב די אר-בעטס-נאכפראגן פון די קאצעטן, הן צוליב דעם פחד פון די דיימשן, טאמער וועלן די קאצעטלער זיך צוגעוויינען צו זייער סביבה און שאפן קאנטאקטן מיט די עסטאניער פון אומגעגנט; דאס וואלט געקאנט פירן צו אן אונטערערדישער באוועגונג צווישן די קאצעטלער.

פון וואווארא האט מען מיך געשיקט אין וויויקאני 1; דערנאך ווידער קיין וואווארא. און שפעטער אין קורעמע (דורך יעוויע); פון קורעמע האט מען אונדז געפירט צופום במשך אייניקע טעג צום לאגער גאלדפילץ.

ענדע זומער 1944 — הירשקע אין קאצעט גאלדפילץ

א געוויסן טאג האט מען געבראכט אין גאלדפילץ א גר-פע יידן פון לאגער אוארי; צווישן זיי — הירשקע גליק. עס איז געווען סוף זומער 1944.

ער האָט מיר דעמאָלט דערציילט, אַז ער האָט דורכגע-
מאַכט די לאַגערן נאַרוואַ, קיוויאַלי, אַזאַרי. ער האָט מיר
אויך דערציילט וועגן זיינע שמועסן מיטן שרייבער זעליק
הירש קאַלמאַנאוויטש אין לאַגער נאַרוואַ, וועגן לידער און
פּאָעמעס וואָס ער, הירשקע, האָט געשריבן אין די לאַגערן,
וועגן דער קולטור-אַרבעט, וואָס יידן האָבן געפירט אין די
לאַגערן, וואָס ער האָט דורכגעמאַכט.

מיר האָבן זיך זייער געהיט, אַז די דייטשן זאָלן זיך
נישט דערווייטן, אַז צווישן אונדז געפינט זיך דער מחבר פון
פּאַרטיזאַנער-הימן... נישט קיין סך אַוונטן האָבן מיר דורכגע-
מאַכט אין זעלבן לאַגער. אין יענע אַוונטן, ווען מיר פּלעגן
זען, אַז אונדזערע ס.ס.-לייט זענען שוין שיכור, פּלעגן מיר
אויסברעכן אויף די לאַגער-פּרימטן מיטן געזאַנג „זאַג נישט
קיינמאַל“. זעלטן-ווער, אַפילו פון יידן, האָט געוואָס, אַז
צווישן אונדז געפינט זיך דער מחבר פונעם ליד, דער שטילער
הירשקע גליק.

אין גאַלדפּילץ האָט מיר הירשקע גליק דערציילט, אַז
אין לאַגער נאַרוואַ האָט ער אָנגעשריבן אַ פּאָעמע א. נ. „אין
גהינום אַרום לענינגראַד“. ער האָט מיר אויך דערציילט, אַז
אין נאַרוואַ האָט ער אָנגעשריבן אייניקע סאַטירישע לידער,
געבונדענע מיטן לאַגער-לעבן.

געוועזענע לאַגערניקעס דערציילן וועגן הירשקע גליק

כ'זעל איצט דערציילן אייניקע פרטים וועגן הירשקע
גליק אין די לאַגערן, לויט דעם ווי עס האָבן מיר דערציילט
אייניקע געוועזענע לאַגערניקעס פון עסטלאַנד: מיין חבד
פון ווילנע, פון געטאַ און קאַצעטן אריה שעפּטעל (היינט אין
ישראל, ראַש-העיר פון ראַשון לציון); איצט לייטער פון ברית
עברית (עולמית)⁽³³⁾; אריה אַרבאַך (דורכגעמאַכט געטאַ-וויל-

נע, עסמאנישע קאצעטן, אנטלאפן פון לאגער גאלדפילץ אין וואַלד; היינט — אין דער ישראל-פּאָליציי, אַפּטיילונג פון אויפזוכן די נאַצי-פּאַרבעכער); סימע סקורקאָוויטש (פון ווילנער „מאדים“, דורכגעמאַכט געמאַ-ווילנע און עסמאַני-שע לאַגערן; היינט — אין ישראל; אַ לענגערע צייט געווען פּאָרלייענערין אין די יידיש-אוידיציעס פון „קול ישראל“³⁵); כ'וועל אויך דערגענצן מיט עדות-זאַגונגען פון „חורבן ווילנע“ (שמערקע קאַטשערגינסקי)³⁶. איך וועל דערביי אויך צו-געבן מיינע פּערזענלעכע זכרונות³⁷.

די אַלע זכרונות פון פּאַרשידענע מקורות דערגענצן זיך און פּאַרפּולקאַמען אונדזערע ידיעות וועגן הירשקע גליק אין די קאצעטן און וועגן זיין אַרויסגיין אין וואַלד. זיי לאַזן, ליי-דער, איבער נאָך אַ ריי אומקלאַרע מאַמענטן וועגן זיין גורל אין וואַלד: ווען? צוזאַמען מיט וועמען? און ביי וועלכע אומ-שמענדן ער איז אומגעקומען? דאָס פּאַדערט נאָך ווייטערע פּאַרשונגען. איך וועל זיין דאַנקבאַר יעדן איינעם, וואָס וועט קענען צוגעבן וועלכע עס איז פּרטים וועגן הירשקע גליק אין די קאצעטן און וואַלד.

הירשקע גליק אין קאצעט נאַרוואַ

דער לאַגער נאַרוואַ האָט זיך געפונען אויסער דער שמאַט נאַרוואַ, ביי דעם טייך נאַרוואַ.

אין נאַרוואַ האָבן זיך געפונען אַן ערך 2.000 ווילנער יידן, צווישן זיי — הירשקע גליק, זעליק הירש קאַלמאַנאַ-וויטש, אריה שעפּטעל, אינזש. ברוידא, דר. אבעל קשע-מיאַנסקי, דער דיכטער כתריאל ברוידא, די שוישפילער פיי-ווע-קע און מאַרעק שאַפיראַ, יצחק ווירשופ (איצט פּראָפּ. פון מאַטעמאַטיק אין אַמעריקע).

אין נאַרוואַ זענען געווען פינף בלאַקן. אין בלאַק 5 האָט

געוויינט הירשקע גליק און כתר־אל כרוידא. אין בלאַק 5
האַט זיך אויך געפונען אריה אַרבאַך.

די לעבנס-באַדינגונגען זענען געווען אומדערטרעגלעכע.
ווי מען דערציילט, זענען במשך 2-3 חדשים אומגעקומען
דאַרמ 300 לאַגעריניקעס פון טיפּוס און דיזענטעריע.
אריה אַרבאַך דערציילט :

הירשקע גליק האַט אין נאַרוואַ געאַרבעט ביי גראַבן
בונקערס און ביי כל המינים האַליץ-אויסאַרבעטונגען. ער
פלעגט שטענדיק אַרומגיין פאַרטראַכט.

אייניקע מאַל אַ וואַך אין די אַוונטן, נאָך דער אַרבעט,
פלעגט הירשקע גליק זיך נוהג זיין פאַרצולייענען זיינע ליי-
דער, וואָס ער האַט פאַרפאַסט אינעם לאַגער.

צווישן זיי דערמאָן איך זיך : „דער רויש פון מאַטאַ-
ציקל“ (וועגן לאַגער-פירער פאַניקע, וואָס פלעגט אַנקומען
אין לאַגער אויף אַ רוישיקן מאַטאַציקל); לידער וועגן וויל-
נע, לידער וועגן „מאלינעס“ (באַהעלטענישן). הירשקע גליק
פלעגט זיצן אויף דער נארע, און אַלע פלעגן שטיין אַרום
(אפשר ביז אַ הונדערט מאָן) און צוהערן די לידער.

סימע סקורקאָוויטש דערציילט ענלעכע פרטים :

צוליב דעם הונגער, וואָס האַט געהערשט אין לאַגער,
פלעגט הירשקע גליק „אַרויסגליטשן“ זיך פון דער אַרבעט,
און פלעגט ווי אַנדערע קאַצעטלער, אַרומגיין אין די דערביי-
איקע דערפער מיט אַ זייט-זאַק, און קריגן ביי די אַרומיקע
עסטישע פויערים אַ ביסל עסן, ברויט, קאַרטאָפּל. ער האַט
זיך גוט געהאַלטן, און נישט געווען צוזאַמענגעבראַכן, ווי אַ
סך אַנדערע קאַצעטלער, אויף וועלכע די לאַגער-באַדינגונגען
האַבן געווירקט דערדריקנדיק. ער פלעגט אָפט פאַרלייענען
אַ ליד געווידמעט דעם לאַגער-פירער, דעם ס.ס.מאַן קורט
פאַניקע. דאָס ליד האַט זיך אָנגעהויבן מיט : „אַ גרילץ פון
מאַטאַציקל“.

הירשקע גליק אויף א חנוכה-אָוונט אין נאַרוואַ

אריה אַרבאָך געדענקט וועגן אַ חנוכה-אָוונט אין קאָ-
צעט נאַרוואַ, יאַנואַר 1944. עס האָט זיך אין אים באַמייליקט
הירשקע גליק מיט לידער וועגן אַמאָל...

וועגן זעלבן חנוכה-אָוונט, אין וועלכן עס האָבן זיך באַ-
מייליקט סיי הירשקע גליק און סיי דער באַקאַנטער שרייבער,
פאַרזיצער פון פּען-קלוב אין דער יידישער ווילנע, זעליק
הירש קאַלמאַנאָוויטש, און וועגן דער לאַגער-מנורה, וואָס
איז דאָרט אויפגעבויט געוואָרן פון גאַפּלען, מעסערס און
לעפלען — ווערט דערציילט אין אַן עדות זאַגן פון מאיר
סליווקין (ש. קאַטשערגינסקי, „חורבן ווילנע“, עמ. 109-110);
פאַרשריבן דורך ש. ק. 1-טן יולי 1945).

מאיר סליווקין דערציילט:

אין יאַנואַר 1944, חנוכה-צייט, האָבן מיר זיך געפונען
אין דריטן באַראַק פון נאַרווער לאַגער. לויט דער איניציאַל-
טיוו פון דיכטער הירש גליק, האָבן 300 געפאַנגענע באַשלאַסן
צו מאַכן אַ חנוכה-אָוונט. מיט דער הילף פון די עלטסטע פון
באַראַק: גרישע מאַרקמאַן, מאיר שאַפיראַ און מישע נאַטאַנ-
זאָן, האָט מען זיך צו דעם אָוונט ספּעציעל געגרייט, גע-
מאַכט אַ כאָר און צוגעגרייט רעציטאַציעס. דער באַקאַנטער
ווילנער גראַוויאַר מאַריץ ליפשיץ, האָט פון גאַפּל, לעפל און
מעסער אויפן וואַנט געמאַכט אַ מנורה. ליכט האָבן מיר גע-
בראַכט פון דער אַרבעט. דאָס ערשטע ליכטל האָט געבענמשט
דער האַלץ-סוחר צוקערמאַן. אַכט אַ זייגער האָט זיך אַנגע-
הויבן דער אָוונט. גערעדט האָט קאַלמאַנאָוויטש ביי אַ האַל-
בער שעה. ער האָט גערעדט וועגן אונדזער טרויעריקער לאַ-
גע, און האָט אונדז געגעבן האַפּענונג, אַז מיר וועלן סוף כל
סוף אַלץ איבערלעבן. מען האָט געדאָונט מעריב, געבענמשט
חנוכה-ליכט. קאַלמאַנאָוויטש האָט ווייטער גערעדט. גליק

האָט געלייענט צוויי גרויסע לידער, ווו ס'איז געווען גע-
זאָגט, אז גאָר אינגיכן וועלן מיר דערלעבן די צייט, ווען די
דייטשן וועלן אָפטרעטן, און זיי וועלן וואַרפן זייער „העקל-
פעקל“, און זיך נאָך בעטן ביי אונדז, מיר זאָלן דאָס פון זיי
צונעמען. נאָכדעם ווי דער מענער-כאַר פון 8 מאָן (קאַזאַק-
טיאַרן פימע און מאַרעק שאַפיראַ, כתריאל נברידאַן און אַנ-
דערע) — האָט געזונגען לידער פון געטאַ און פאַלקס-לי-
דער, האָט מען זיך געזעצט צום יום-טוב עסן, וואָס איז באַ-
שמאַנען פון קאווע און שטיקלעך ברויט, דין באַשמירט מיט
פוטער.

„אין גהינום ארום לענינגראד“

(פאָעמע פון הירשקע גליק געשריבן אין קאַצעט נאַרוואַ)

מיין חבר לייב שעפטעל דערציילט מיר פאַלגנדיקע
פרטים וועגן הירשקע גליקס פאָעמע „אין גהינום ארום לעני-
נגראַד“, וואָס ער האָט מחבר געווען אין נאַרוואַ:
די מענטשן זענען געוואָרן אין נאַרוואַ שוואַכער פון טאַג
צו טאַג, צוליב הונגער, שווערער אַרבעט, מאַנגל פון רו,
קראַנקייטן, און שווערע לעבנס-באַדינגונגען. עס האָבן זיך
אַנגעהויבן טויט-פאַלן, „נאַטירלעכע טויט-פאַלן“. די מתים
פלעגן פאַרברענט ווערן אין אַן אויוון, וואָס האָט זיך געפונען
אין אַ קעלער, אונטער דער בעטאַן-פאַדלאַגע פון אונדזער
באַראַק. דער באַראַק האָט זיך געפונען אין אַ פוסמן לאַקאַל
פון אַ פאַבריק. דער אויוון פון קעלער, אונטער דער בעטאַן-
פאַדלאַגע פון אונדזער באַראַק, איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין
אַ קרעמאַטאָריע צו פאַרברענען אונדזערע מתים.

די לאגערניקעס זענען געווען געצווונגען אראפצומראגן די מתים און בייצוויין ביי דער פארברענונג. די לאגערניקעס פלעגן אפט פארוואנדלען דאס פארברענען דעם מת אין א כבוד-צערעמאניע און אין א טרויער-אפשייד פון חבר-צום-ליידן. מען פלעגט דערביי זאגן קדיש. מיר איז אויך אויסגע-קומען בייצוויין ביים פארברענען די ערדישע רעשמלעך פון זעליק הירש קאלמאנאוויטש.

איינמאל האט מיר הירשקע גליק געזאגט, אז ער שרייבט א פאעמע וועגן טרויער-לעבן אין לאגער נארווא (וואס האט זיך געפונען גאנץ נאענט פון לענינגראד). ער וועט די פאע-מע אנרופן: „אין גהינום ארום לענינגראד“. ער וואלט וועלן, אז איינער פון די קאפיטלען פון דעם גהינום זאל זיין געווי-ד-מעט דעם קרעמאטאריע-קעלער אין נארווא. דעריבער וואלט ער טאקע וועלן זיין אנוועזנדיק ביי אזא פארברענען פון א לאגער-מת אין לאגער-קרעמאטאריע. איך האב דאס אים דערמעגלעכט און מיר זענען ביידע בייגעווען ביי אזא מת-פארברענונג. הירשקע גליק האט נאכדעם אנגעשריבן דעם קרעמאטאריע-קאפיטל פון זיין פאעמע „אין גהינום ארום לע-נינגראד“.

הירשקע גליק אין קאצעט קיוויאלי

א סאטיריש ליד: „א בריוו פון האנס צו מארטען“

אריה ארבאך דערציילט, אז צוליב דער סאוועטישער אפענסיווע קעגן די דייטשן, וואס האט זיך אנגעהויבן אין פרילינג 1944 אויפן שטח פון עסטאניע, האט דער קאצעט נארווא געמוזט זיך פלוצים עוואקואירן, אין א פינצטערער איי-קאלטער נאכט. עס איז געווען אן ערך פעברואר 1944. אין א דערמאטערנדיקן פוס-מארש, איז מען דערגאנג-גען צו קיוויאלי; דארט זענען די געוועזענע לאגערניקעס פון

נארוואַ אָפגעווען עטלעכע חדשים (צווישן זיי אויך הירשקע גליק). מען האָט דאָרט געבויט אַ צעמענט-פאַבריק. אין לאַ- גער זענען געווען אַ פאַר הונדערט מאַן, ווילנער און קאָוו- נער יידן.

סימע סקורקאָוויטש דערציילט, אַז אין לאַגער קיוויאלי פלעגן אָפט איינגעאָרדנט ווערן א. ג. „ליטעראַריש-קינסט- לערישע אַוונטן“. ווען דער דייטשער לאַגער-פירער פלעגט נישט זיין אין לאַגער, פלעגן די קאַצעטלער זיך צונויפקלייבן אין „מענער-בלאַק“, און הירשקע גליק פלעגט זיי פאַרלייענען זיינע לידער. די געטאַ-אַרטיסטן און דיכטער ווי פּימקע שאַ- פּיראַ, כתריאל ברוידא און אַנדערע, פלעגן אויפזינגען געטאַ- לידער ווי אויך לידער פון פאַרשידענע יידישע דיכטער. הירש- קע גליק פלעגט דאָרט אויך פאַרלייענען זיינס אַ סאַטיריש ליד „אַ בריוו פון האַנס צו מאַרטען“, ווו ס'איז געמאַלן גע- וואָרן די צוקונפטיקע מפלה פון דייטשלאַנד, און דאָס צו- קונפטיקע בהלה-אַנטלויפן פון דייטשן מיליטער.

אין קאַצעט אַזאַרי באַפעלט דער ס.ס.מאַן פאַניקע צו זינגען „זאָג נישט קיינמאַל, אַז דו גייסט דיין לעצטן וועג!“

אַנהויב זומער, אַפּריל 1944, זענען „די נאָרווער“ אַרויס- געשיקט געוואָרן פון קיוויאלי — קיין אַזאַרי. דאָרט איז ווי- דער אויפגעשטעלט געוואָרן אַ קאַצעט פאַר די פאַר הונדערט יידן (בעיקר ווילנער). דער לאַגער-פירער איז ווידער געווען פאַניקע.

דאָרט האָט דער ס.ס.הויפט-אַרצט פון די לאַגערן אין עסטלאַנד, דר. פאַן באַטמאַן, דורכגעפירט אַ סעלעקציע צום טויט. עס זענען געפאַלן קרבנות 10 פּראָצענט פון לאַגער, פרויען און קינדער, וועגן וועלכע מען האָט דערציילט, אַז זיי זענען פאַרשיקט געוואָרן צו דערשיסונג אין ערעדאַ.

אריה אַרבאַך דערציילט, אַז הירשקע גליק האָט דאָרט געאַרבעט ביי שווערע אַרבעט. די סאָויעטישע אָפּענסיווע איז געגאַנגען אין עסטאָניע פאַרויס און אין אַ געוויסן זומער-טאָג, יולי-אויגוסט 1944, איז פּלוצים פאַראַרדנט געוואָרן די עוואַקואַציע פון אַזאַרי און אַ פּוס-מאַרש צום לאַגער גאַלד-פּילץ. גייענדיק פון אַזאַרי נאָך גאַלדפּילץ, האָט דער לאַגער-פּירער פּאַניקע פאַראַרדנט די קאַצעמלער צו זינגען אַלס מאַרש-ליד די ווערטער פון „זאָג נישט קיינמאַל, אַז דו גייסט דיין לעצטן וועג“ (פּאַניקע האָט אָפּט געהערט זינגען דאָס ליד אין די יידישע לאַגערן פון עסטאָניע; ער האָט נישט גע-קענט אָפּילו חושד זיין, אַז דער מחבר פון ליד איז איינער פון די לאַגערניקעס...).

אַזוי האָט הירשקע גליק דורכגעמאַכט זיין וועג: טאַרף-לאַגערן, געטאַ-ווילנע, און די עסטישע קאַצעטן — נאַרוואַ, קיוויאַלי, אַזאַרי, ביז זיין לעצטן לאַגער גאַלדפּילץ. פון דאַנען האָט געפירט זיין לעצטער וועג — צום וואַלד...

קאפיטל פינף

דער לעצטער וועג פון הירשקע גליק

די יידישע אונטערערדישע באוועגונג אין די קאצעטן אין עסטלאנד

אין די קאצעטן פון עסטלאנד זענען ארויסגעפירט גע-
ווארן אן ערך 10.000 יידן פון געמא-ווילנע (פון 6-טן אוי-
גוסט 1943 — ביזן טאג פון געמא-ליקווידאציע, דעם 23-טן
סעפטעמבער 1943)³⁸ און אן ערך 2.800 יידן פון געמא-
קאוונע (ארויסגעפירט דעם 26-טן אקטאבער 1943)³⁹. עס
האבן זיך אין די קאצעטן פון עסטאניע אויך געפונען יידן
פון טשעכיע. 1.000 יידן פון מערעזיענשמאט זענען ארויס-
געפירט געווארן דעם 1-טן סעפטעמבער 1942 און געבראכט
געווארן קיין עסטאניע. די אלטע, קראנקע און שוואכע זע-
נען אוועקגעשיקט געווארן אין קאלוויליווא⁴⁰ צום דערשיסן;
די יינגערע זענען אוועקגעשיקט געווארן אין לאגער יאגאלא.
דעם 25-טן סעפטעמבער 1942 איז ארויסגעשיקט געווארן א
טראנספארט יידן פון רייך קיין עסטאניע (אן ערך 1.500 יידן
פון בערלין און פראנקפורט). אויך זיי זענען אנגעקומען קיין
ראסיקא. 90 פראצענט זענען אפגעשיקט געווארן צום טויט
אין קאלוויליווא און די איבעריקע — אין לאגער יאגאלא.⁴¹
ווען עס זענען אין אויגוסט — אקטאבער 1943 אנגעקומען די

יידישע טראַנספּאָרטן פון ליטע (ווילנע, קאַוונע), זענען פון די יאָגאַלאַ-לאַגעַרניקעס איבערגעבליבן ביים לעבן אָן ערך פּופּ-צייק מאַן. עס האָבן זיך אין די עסטישע קאַצעפּן אויך געפּוּ-נען יידן געבראַכטע פון דייטשלאַנד (אפּשר אָנגעקומען מיטן טראַנספּאָרט פון טערעזיענשטאַט ?) ⁽⁴¹⁾, ווי אויך יידן פון אונגאַרן (אָנגעקומענע אין עסטלאַנד אָנהויב 1944; אייניקע פון זיי האָבן דערציילט, אַז מען האָט זיי געפירט פון טראַנס-סילוואַניע קיין אוישוויץ, און פון אוישוויץ קיין עסט-לאַנד) ⁽⁴²⁾.

אין די עסטישע לאַגעַרן האָבן זיך געפונען געוויסע מיט-גלידער פון די אונטערערדישע גרופּן פון געטאָ-ווילנע: „פ. פ. א. 43“ ⁽⁴³⁾ („פאַראייניקטע פאַרטיזאַנען-אַרגאַניזאַציע“) און „קאַמפּס-גרופּע יחיאל“ ⁽⁴⁴⁾. אומעטום האָבן זיי פּרוּבירט פון דאָס ניי אויפשמעלן, אויפן עסטישן באַדן, קערנס פון אַ ווידערשטאַנד-באַוועגונג, זוכן וועגן ווי אַזוי צו אַנטלויפן אין וואַלד, אַנבינדן קאַנטאַקטן מיט פאַרטיזאַנער אין עסטישע וועלדער (רוסן אַדער עסטאַנער).

מיר פערזענלעך איז באַקאַנט וועגן דער עקזיסטענץ פון אַזעלכע אונטערערדישע גרופּן אין וואַיוואַרי, נאַרוואַ, סאַסקי, קורעמע, וויוויקאַני, ערעדע, גאַלדפּילץ און קלאַאַנאַ ⁽⁴⁶⁾.

די לאַגעַר-באַדינגונגען פלעגן אַפּט צעשמערן אַלע פּרוּווין און איניציאַטיוון און מבטל מאַכן אַלע אָנגעבונדענע קאַנ-טאַקטן. איינע פון די סיבות, וואָס האָבן דערצו געפירט, זע-נען געווען די שמענדיקע איבערוואַנדערונגען און דעפּאָר-טאַציעס פון די לאַגעַרניקעס — אַ חוץ דעם געוואַלטיקן דייטשן טעראָר אין די לאַגעַרן און דער טויט-געפאַר, אויב די אונטערערדישע גרופּע וועט, חלילה אויפגעדעקט ווערן.

די דאָזיקע אַנסופיקע איבערוואַנדערונגען זענען אַפּט אַרויסגערופן געוואָרן אין עסטלאַנד (ווי אין אַנדערע לענ-)

דער) דורך אַקטועלע נייטווענדיקייטן פון דער דייטשער מאַכט, ווי בויען פאַבריקן, בויען נייע שאַסייען, בויען נייע באַן-ליניעס וכדומה. זיי זענען אויך אַרויסגערופן געוואָרן דורך מיליטערישע אַפּעראַציעס פון די אַרמיען, וואָס האָבן באַקעמפט דייטשלאַנד, (למשל, אין עסטאָניע: די סאַוויע-מישע אַפּענסיווע אויפן באַלטיקום, און דער אַפּטריט פון די דייטשע חיילות). עס זענען אַבער געווען אַ סך איבערוואַנדערונגען, וועלכע זענען אונדז, אין אונדזערע „עסמישע טעג“, אויסגעקומען אומניטיק און אומזיניק, אַפילו כלפי די דייטשן. די דאָזיקע „אומלאַגישע איבערוואַנדערונגען“ האָבן געהאַט זייער טיפע נאַצישע באַגרינדונג: נישט דערלאָזן, אַז די לאַ-גערניקעס זאָלן זיך צוגעוויינען צו זייערע אַרבעטס-פלעצער, בכדי נישט קענען שאַפן קיין קאַנטאַקטן מיט דער אַרומיקער באַפעלקערונג בכלל, און מיט די פאַרטיזאַנער בפרט.

אזוי אַרום איז אויך מיר אויסגעקומען במשך פון מיין פאַרשיקט זיין אין די קאַצעטן פון עסטלאַנד (סעפטעמבער 1943 — אַקטאָבער 1944), דורכמאַכן פּאַלגנדיקע איבער-וואַנדערונגען: אַ זעקס וואָכן אין וואַיוואַראַ, אייניקע טעג אין וויוויקאַני 1 און וויוויקאַני 2, אַ נאַכט אין יעוויע, אייני-קע חדשים אין קורעמע, אייניקע חדשים אין גאַלדפּילץ, דריי-וואָכן אין לאַגעדי, און פון דאָרטן — אויף שיפן איבערן באַל-טישן ים — צום קאַצעט שטוטגאַרט.

איך האָב אַנגעהערט צו די אונטערערדישע גרופן, וואָס זענען אַנטשטאַנען אין וואַיוואַראַ, קורעמע, גאַלדפּילץ, לאַ-געדי; און כ'בין אַן עדות ווי די גרופן פלעגן זיך פלוצים צע-פאלן צוליב די פלוצימדיקע פאַנאַנדערשיקונגען פון די חברים איבער נייע לאַגעדי, און אויך אַן עדות פון תמיד נייע אַנ-הויבן, און תמיד נייע זוכונגען פון קאַנטאַקטן מיטן וואַלד.

„אָרגאַניזירטע“ און „ספּאַנמאַנע“ פאַרמען פון דער יידישער אונטערערדישער באַוועגונג אין די קאַצעטן פון עסטאַניע

די געוועזענע מיטגלידער פון דער אונטערערדישער באַ-
וועגונג אין געטאַווילנע, פלעגן זיך באַמיען אַנצוהאַלטן קאַנ-
טאַקטן איינער מיטן אַנדערן, און האָבן אויך געוואָלט זען אין
די אונטערערדישע באַוועגונג אין עסטלאַנד אַ מין „המשך“
פון ווילנער געטאַאונטערערד. עס זענען אָבער געווען אַ סך
לאַגערניקעס, וואָס האָבן אין געטאַווילנע נישט געוואוסט פון
די אונטערערדישע אָרגאַניזאַציעס, און האָבן דאָ, אין עסט-
לאַנד, בשעת דער אַרבעט אין די וועלדער, פאַבריקן, אויף די
שאַסייען, אָדער ביים אויפרייסן די בערג, באַוווּזן צו שאַפן
קאַנטאַקטן מיט דער עסטישער באַפעלקערונג. אַנדערע פון
זיי האָבן אויסגעפונען פלעצער וווּ צו קענען אַנטלויפן אין אַ
סכנה-צייט, אַנדערע ווידער איז געלונגען (אָדער אפשר זיך
נאָר געדוכט...) אַנצובינדן קאַנטאַקטן מיט עסטישע פאַרטי-
זאָנער...

ס'איז שווער דעריבער צו רעדן וועגן אַן אָרגאַניזירטער
און קאַנצענטרירטער יידישער אונטערערדישער באַוועגונג
אין די עסטישע לאַגערן, אַ באַוועגונג בראַש פון וועלכער
ס'איז געשמאַנען אַ הויפט-קאַמאַנדע.

עס איז אפשר ריכטיק צו רעדן וועגן אַ ספּאַנמאַנער אונ-
טערערדישער באַוועגונג, וואָס איז געווען תמיד אין וועג פון
שאַפן זיך, פון זוכונגען און פון צעפאלן זיך. דעריבער איז
אויך געווען אַן אַפּטע דערשיינונג, אַז אין זעלבן לאַגער האָבן
געקאַנט עקזיסטירן אייניקע אומאַפהענגיקע אונטערערדי-
שע גרופּן, וואָס האָבן, צוליב די ספּעציפישע לאַגער-באַדינ-
גונגען פון קאַנספיראַציע, אַפילו נישט געוואוסט איינע פון די
אַנדערע; און וואָס האָבן יעדע אויף אייגענער האַנט געזוכט
וועגן צום וואַלד.

אזעלכע צאלרייכע און נישט קאָרדינירטע אונטערער-
דישע גרופן זענען אַנטשמאַנען אין קורעמע, ווינטער 1943,
און אין גאַלדפּילץ, זומער 1944.

קלאַנגען, האַפענונגען און טרויעריקע פּאַראַנונגען אין די עסטישע קאָצעטן, זומער 1944

זומער 1944, האָבן זיך פּלוצים אַנגעהויבן פאַרשפּרייטן
אין די עסטישע קאָצעטן ידיעות און קלאַנגען וועגן נייע סאַ-
וויעטישע אַפענסיוועס קעגן די דייטשן, און וועגן נייע דייטשע
מפּלות. די דאָזיקע קלאַנגען פּלעגן אַרויסרופן אויפּשטורע-
מונגען פּון געפּילן, באַנייטע האַפענונגען אויף באַלדיקע דער-
לייזונג, ווי אויך שווערע פּאַראַנונגען און מורא-געפּילן, אַז די
דייטשן וועלן איינאַרדענען אַ מאַסן-שחיטה פּון די לאַגער-
ניקעס, אויפּן שוועל פּון דער דערלייזונג.

לאַגערניקעס פּלעגן אַרבעטן אויף פאַרשידענע איינ-
הייטן; אַמאָל פּלעגן זיי פּלוצים געפינען אַ שטיקל צעריסענע
דייטשע צייטונג, וואָס אַן ס.ס.-מאַן האָט פאַרגעסן; אַמאָל,
אַרבעטנדיק אין אַ דייטשן אַרבעט-וואַרשטאַט, פּלעגן זיי דער-
הערן אַ דייטשע ראַדיאָ-אוידיציע; אַמאָל פּלעגט אַ יידישער
ראַדיאָ-טעכניקער גערופן ווערן צו פאַריכטן אַ ראַדיאָ, און
ער פּלעגט דערביי אויספרוון סטאַציעס, און גלייכצייטיק
אויך עפעס אויפּכאַפּן. — אַזוי צי אַזוי, ידיעות פּלעגן זיך
פּלוצים צעגיבן איבער די לאַגערן.

אַזוי האָט מען אין „מיין“ לאַגער גאַלדפּילץ שוין גע-
ווסט, אַנהויב יוני 1944, אַז רוים איז פאַרנומען; סוף יוני
1944 האָט מען געווסט וועגן דער באַפּרייאונג פּון וויטעבסק,
מאַגילעוו; אַנהויב יולי — וועגן דער באַפּרייאונג פּון בראַזי-
סאָו, סטאַלץ, נייעסוויעזש, מאַלאַדעטשנע, באַראַנאָוויטש.

דעם 14-טן יולי 1944, האָט מען אין גאַלדפּילץ דערציילט, אַז נעכטן, דעם 13-טן יולי, איז ווילנע באַפֿרייט געוואָרן, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע סאָויעטישע אָפּענסיווע, בכדי צו באַפֿרייען די באַלטישע לענדער. עטלעכע טעג שפעטער האָבן זיך אָנגעהויבן צו שפּרייטן ידיעות וועגן דער באַפֿריי-אונג פון פינסק, וואַלקאַוויסק, גראַדנע.

דעם 21-טן יולי 1944 האָבן אַלע לאַגערניקעס אין גאַלד-פּילץ זיך איבערגעגעבן כּסודי-סודות די ווילדסטע און פּאַנ-טאַסטישסטע ידיעות וועגן אַן אַמענטאַט אויף הימלערן. איי-ניקע טעג שפעטער זענען אָנגעקומען ידיעות וועגן דער באַ-פּרייאונג פון פּאַנעוועזש (ליטע), פּסקאָוו, לובלין, לעמבערג, סטאַניסלאָוואָוו.

ענדע יולי 1944 האָט מען זיך דערציילט, אַז עס איז גע-פּאַלן די עסטישע שטאַט נאַרוואַ. אָנהויב אויגוסט האָט מען דערציילט, אַז אויך קאָוונע איז געפּאַלן.

די לאַגערניקעס האָבן געזען די צוריקגייענדיקע צוגן. מען האָט געשפּירט די אַנקומענדיקע דייטשע עוואַקואַציע פון עסטאָניע. די לאַגערניקעס האָבן געשפּירט, אַז עס דער-נענטערט זיך דער סוף פון מגילת-עסטאָניע און אַלעמענס מהשכות זענען געווען פּאַרנומען מיטן געדאַנק: וואָס וועט זיין דער גורל פון די לאַגערניקעס? ווי ראַטעוועט מען זיך? ווי אַנטלויפט מען?

גאַלדפּילץ, אויגוסט 1944

איך בין דאָן געווען אין לאַגער גאַלדפּילץ. ביי דער אַר-בעט אין די איינהייטן, און ביינאַכט, נאָך דער אַרבעט, האָט מען געהאַלטן אין איין סודען זיך וועגן די פּראַנט-נייעס, און וועגן די פּלענער צו לויפן אין די וועלדער. עס האָבן זיך גע-שאַפן „פּאַרטיזאַנער-גרופּן“, „וואַלד-גרופּן“. גאַלדפּילץ האָט

זיך פארוואנדלט אין א ברויזנדיקן „ערב-וואַלד“-קעסל. אלע גרייט צו לויפן אין וואַלד, אין גרופן און ווי יחידים! ווי ווייסט מען אַבער וועלכער קאַנטאַקט מיט די עסטאַניער איז דער זיכערער? און וועלכער איז גאַר — אַ חלום? און אפשר נאָך ערגער — אַ פּראָוואַקאַציע?

אין יענע טעג איז אָנגעקומען אין גאַלדפּילץ די גרופע יידן פון לאַגער אַזאַרי (וועלכע האָבן דורכגעמאַכט דעם וועג: געטאַ-וויילנע, נאַרוואַ, קיוויאַלי, אַזאַרי, גאַלדפּילץ). אין אייניקע טעג אַרום האָבן אלע אין גאַלדפּילץ גע-וויסט, אַז דער לאַגער שטייט ערב אַ גאַר נאַענטער עוואַ-קאַציע.

אין דערוואַרטונג פון „סיגנאַל“

די גרופן וואָס האָבן זיך אַרגאַניזירט צום גיין אין וואַלד, האָבן זיך געגרייט אומגעדולדיק צום מאַמענט, און געוואַרט אויף די אָפּגערעדטע סיגנאַלן מיט די, וואָס האָבן זיך אָנגע-געבן אַלס (אָדער פּאַקטיש געווען) עסטאַנישע פּאַרטיזאַנער. צו איינע פון אַזעלכע גרופן האָב איך אויך אָנגעהערט. אין אונדזערע גרופן איז געווען אָפּגערעדט, אַז אין איינע פון די שעהן וועט זיך פון וואַלד דערהערן דער סיגנאַל — אַ קוקר-געשריי. דעמאָלט וועט אַרויסגיין די ערשמע גרופע. דער שטאַכל-דראַט פון לאַגער איז שוין געווען באַצייטנס איבער-געשניטן. די גרופן פון די „וואַלד-גייערס“ זענען געלעגן אָונט-צייט אויף די פּריטשעס, אָנגעמאַן אין די זאַכן, נאָר באַדעקט כלומרשט מיט קאַלדרעס, בכדי די ס.ס.לייט זאָלן נישט דער-קענען וואָס דאָ קומט פאַר. זיי האָבן געוואַרט אויפן סיגנאַל. מיר האָבן געוויסט, אַז אויך אַנדערע גרופן צעשפּרייטע אין אַנדערע מקומות פון אונדזער ברייטן לאַגער, זענען אין דעם מאַמענט גרייט, יעדע אויף איר וועג, צום וואַלד-גאַנג.

אויף ווי ווייט מיין זכרון פארפירט מיך נישט, האָט
הירשקע גליק אָנגעהערט צו דער ערשמער גרופע, וואָס האָט
געזאָלט יענעם אָונט גיין אין וואַלד אַרײַן. איך האָב אָנגע-
הערט צו דער דרימער. עס זענען געוואָרפן געוואָרן גורלות,
ווער צו וועלכער גרופע זאָל געהערן.

דער סיגנאַל האָט געזאָלט געגעבן ווערן שעה נאָך שעה,
און נאָך יעדן סיגנאַל, דאַרף זיך אַ גרופע אַרויסרייסן אין
וואַלד, דורך די איבערגעשניטענע לאַגער-דראַטן.

מען האָט זיך אין הוישך פון יענעם אָונט געזעענט איי-
נער מיטן אַנדערן. מען האָט זיך געדריקט די הענט. מען האָט
זיך געוונטשן „נישט אַרײַנצופאַלן“, דערגיין צום וואַלד, דורכ-
לעבן די וואַלד-טעג בשלום, נעמען נקמה אין די דייטשע מער-
דער, און דערלעבן צו דער פרייהייט. („צו דער פריי“, אין
לשון פון לאַגער).

אין יענע פאַרנאַכט-שעהן האָב איך זיך אויך געזעענט
מיט הירשקע גליק. געגעבן זיך די הענט. געוונטשן זיך. ער
האָט דערביי דערציילט וועגן זיינע שאַפונגען אין קאַצעט
און וועגן זיינע דיכטערישע פראַיעקטן אויף דער פריי.

דער ערשמער סיגנאַל איז געגעבן געוואָרן

דער ערשמער סיגנאַל איז געגעבן געוואָרן — און די
ערשמע גרופע איז אַרויס. אין אַ שעה אַרום האָט זיך דער-
הערט דער צווייטער סיגנאַל און די צווייטע גרופע איז אַרויס.
קיין דרימער סיגנאַל איז נישט געהערט געוואָרן ווי אויך
נישט די ווייטערדיקע. מער קיין גרופן זענען נישט געגאַנ-
גען.

און אין גרויען פארטאג — אן אלערס: אן אפעל פון
גאנצן לאגער.

ביים פרימארגן-אפעל האבן די לאגערניקעס זיך דער-
ציילט בחפזון ממושמשדיקע ידיעות וועגן גרופן, וואס האבן
נעכטן געצויגן צום וואלד פון פארשידענע זייטן לאגער. יע-
דער איינער האט עפעס געהערט, עפעס געוואסט, אבער אליין
נישט גענוי און נישט זיכער. אייניקע האבן געחשכונט, אז
עס זענען ארויס קרוב 40 מאן אין וואלד; און אנדערע האבן
דערציילט וועגן 80 מאן. מען האט דערציילט וועגן די, וואס
זענען ארויס אין גרופן, ווי אויך וועגן יחידים, וואס האבן זיך
אליין ארויסגעריסן צום וואלד. אנדערע האבן אויך דערציילט
אז צענדליקער זענען געכאפט געווארן דורך די דייטשן.
דער אפעל איז געווען — אן „עוואקואציע-אפעל“. דער
גאנצער לאגער איז שנעל פארלאזן געווארן אויף וואגאנען,
און געבראכט געווארן קיין קלאגע (דארט ווו ס'איז אין איי-
ניקע וואכן ארום, דעם 19-טן סעפטעמבער 1943, פארגעקו-
מען א שוידער-שחיטה פון אייניקע טויזנטער יידישע לאגער-
ניקעס).

דער גאלדפילץ-טראנספארט איז אויף דער סטאציע קלא-
גע געשטאנען קוים א האלבע שעה. עס האבן זיך ווארשייני-
לעך געפירט אונטערהאנדלונגען וועגן אראפלאזן די מענטשן
אין קלאגע; מען האט אבער קיינעם נישט אראפגעלאזן. דער
גאנצער לאגער איז אוועקגעפירט געווארן קיין לאגערדי. דארט
איז מען אפגעווען א דריי וואכן. געלעגן אויף דער ערד, אונ-
טערן פרייען הימל. פון דארט איז מען אויף א שיף עוואקו-
אירט געווארן דורכן באלטישן ים — און דערבראכט געווארן
צום גרויסן אינטערנאציאנאלן קאצעט שטוטטהאף, ביי דאנ-
ציג.

מער האבן מיר אין די לאגערן גאר נישט געוואסט וועגן
הירשקע גליק און זיין גורל אין וואלד.

ס'דערציילט איינער, וואָס איז אַרויס אין עסטישן וואַלד

א. אַרבאַך דערציילט מיר וואָס ער געדענקט וועגן זיין אַרויסגאַנג, יענעם אַרויסגיין פון לאַגער גאַלדפּילץ, אין עס-טישן וואַלד:

„ענדע יולי — אָנהויב אויגוסט 1944 זענען מיר אָנגעקן-מען פון אַזאַרי קיין גאַלדפּילץ. צווישן אונדז איז אויך געווען הירשקע גליק. מיר זענען אין גאַלדפּילץ-לאַגער געווען קוים אייניקע טעג.

דאָרט, אין גאַלדפּילץ, האָבן אַן ערך 40 מאַן פון אַזאַרי געשאַפן אַ פּלאַן צו אַנטלויפן. עס האָבן אין לאַגער קורסירט קלאַנגען, אַז מען רינגלט אונדז אַרום און אַז די נאָענטסטע טעג וועט מען אונדז אַרויספירן צום אויסטישן.

סאַניע באַראַווויק (איצט אין אַמעריקע) איז געווען אויפ-רוימעריין ביים לאַגער-פירער, ס.ס.-מאַן פאַניקע; זי האָט אונדז דערציילט, אַז זי האָט געהערט ווי פאַניקע האָט געזאָגט צו זיינע ס.ס.-לייט, אַז מען וועט בקרוב מאַכן אַ סוף צום לאַגער-גאַלדפּילץ. דאָס איז געווען אַ גורם פון אונדזער באַשלוס צום באַלדיקן אַנטלויפן פון לאַגער.

אַלע האָבן זיך צוגעפּעקליבן פאַרנאַכט, אַן ערך פינף אַ זייגער אַוונט, נעבן דער קיך פון גאַלדפּילץ, און געוואַלט שניידן די דראָטן, בכדי צו לויפן אין וואַלד. די פאַניק איז גע-ווען גרויס. געווען פאַרשידענע מיינונגען: ווען, וועלכע שעה, איז היינט די פאַסיקסטע צייט צו לויפן אין וואַלד?

איך באַשלים נישט צו וואַרטן אויף אַלעמען. איך אַנט-לויף צוזאַמען מיט נאָך צוויי יידן: וויינער (פריזיער פון וויל-נע, אויף מילאַסיערנע גאַס 2, פירמע „אַננאַ“), און מיט אַ לידער יידן, יצחק רעמו (וויינער איז אומגעקומען, וואַרשיינ-לעך אין וואַלד; יצחק רעמו לעבט איצט אין אַמעריקע).

זייענדיק אין וואַלד, האָבן מיר שפּעטער אָנגעטראַפּן עט-
לעכע מענטשן פון גאַלדפּילצער לאַגער, וואָס זענען אַנטלאָפּן
נעבן קיך, צווישן די דראַטן. זיי האָבן דערציילט, אז עס זענען
אַנטלאָפּן אין וואַלד אַן ערך 40 מאַן און אַן ערך 25 פון זיי
האָבן די דייטשן געכאַפּט, צוריקגעבראַכט אין לאַגער און
שטאַרק צעממיתט. זיי האָבן דערציילט אז זיי האָבן געהערט,
אז אויך הירשקע גליק איז אַנטלאָפּן אין וואַלד, און געפינט
זיך וווּ עס איז נישט ווייט".

אַרבאַך איז אָפּגעווען אַן ערך צוויי חדשים אין וואַלד
ביז וואַנען די סאָויעטן האָבן זיך דאַרט באַוויזן. הירשקע
גליק האָט ער אין וואַלד קיינמאַל נישט געטראָפּן. ער האָט
אַבער געהערט אַ ידיעה, אז הירשקע גליק האָט מיט זיינע
חברים פון זיין גרופּע אַרומגעוואַנדערט וואַכן, און אפּשר אַ
חודש, אין וואַלד, און איז לסוף דערשאַסן געוואָרן מיט נאָך
אַכט יידן אין אַ סטאַדאַלע.

מען האָט דערציילט, אז דעמאָלט איז פאַרגעקומען אַ
דייטשע „אַבלאַווע" אין וואַלד, בכדי צו זוכן און פאַרניכטן
עסמישע און סאָויעטישע פאַרטיזאַנער. הירשקע גליק מיט
זיינע אַכט חברים האָבן זיך געפונען אין אַ סטאַדאַלע, ערגעץ
אין אַ פעלד ביים וואַלד. די דייטשן האָבן אויסגעשפּירט די
סטאַדאַלע, פּלוצים איר אַרומגערינגלט און געעפנט פון אַלע
זייטן אַ פּייער אויף די ניין יידן. (אַרבאַך ווייסט צו דער-
ציילן, אז איינער פון די ניין יידן איז אויך געווען זיינער אַ
ווילנער חבר, אברהם האַניץ). עס האָט זיך אָנגעהויבן דער
אומגלייכער קאַמף, אויף טויט און אויף לעבן, צווישן די
דייטשן וואָס זענען געווען באַוואָפנט פון קאַפּ ביז די פּיס —
מיט ניין יידישע לאַגערניקעס, אַנטלאָפּענע אין וואַלד.

קיינער פון זיי איז נישט געבליבן ביים לעבן, אַלע זענען
אומגעקומען. צווישן זיי — אויך הירשקע גליק.
דאָס איז אַלץ, וואָס מיר ווייסן היינט צו טאָג וועגן הירש-

קע גליק אין די קאצעטן און וועגן זיין ארויסגיין אין וואלד.
אפשר געפינען זיך געוועזענע לאגערניקעס פון עסטאניע,
וועלכע ווייסן נאך צוגאב-פרטים וועגן דעם לעצטן קאפיטל
פון מגילת-הירשקע גליק? זיי וואלמן דערפאר פארדינט א
גרויסן דאנק.

*

הירשקע גליק האט געזונגען: „פון גרינעס פאלמען-לאנד
— ביז ווייסן לאנד פון שניי“. א סך פון זיינע געוועזענע חב-
רים, און פון די טויזנטער-טויזנטער, וואס האבן זיין הימן גע-
זונגען — זענען איצט צעשפרייט איבער דער גארער יידישער
וועלט, און א סך פון זיי — אין גרינעס פאלמען-לאנד. עס
האט געוואלט דער גורל, אז הירשקע גליק זאל פארשווינדן
— ערגעץ אין דעם „ווייסן לאנד פון שניי“.

אזוי איז געווען דער לעצטער וועג פון דיכטער-פארטי-
זאן, הירשקע גליק — וואס זיין ליד האט גערופן: זאג נישט
קיינמאל, אז דו גייסט דיין לעצטן וועג!.

פון די טויערן פון געטא-ווילנע-אין-חורבות, און פון די
לאגערדיקע שטאכל-דראטן — איז ער אריין אין אייביקייט
פון יידישן זכרון.

הערות, אויפקלערונגען

- (1) צווישן זיי איז כדאי אונטערצושטרייכן אייניקע חיבורים פון באַ קאַנטן שרייבער און ליטעראַטור-פאַרשער נחמן מייזיל :
(א) הירש גליק, לידער און פאַעמעס. אַריינפיר : נחמן מייזיל (ניו-יאָרק, איקוף, 1953, 62 ז"ז).
(ב) הירש גליק און זיין ליד „זאַג נישט קיינמאַל“ (ניו-יאָרק, איי-קוף, מיט דער הילף פון מאַקס טילווער, 1949, 63 ז"ז). נחמן מייזיל זיל האָט געשריבן וועגן הירש גליק אין אַ בוך וועגן אַ ריי יידישע מחברים ;
(ג) נאַענטע און אייגענע, פון יעקב דינענזאָן ביז הירש גליק (ניו-יאָרק, איקוף, מיט דער הילף פון דעטראַיטער איקוף-קרייז, 1957, 384).
- (2) ס'איז פאַרגעקומען אין פאַרם פון אַ שמועס, וואָס איז אויפגענור-מען געוואָרן אויף אַ מאַגנעטאַפּאָן דעם 23-טן מאַי 1965, ביי מיר אין שטוב, אין תל-אַביב. פּרץ מיראַנסקי איז געווען דעמאָלט אויף אַ באַזוך אין ישראל. אינעם שמועס האָבן זיך באַטייליקט פּרץ מיראַנסקי און איטא פּופקא אַלס עדות-זאָגער; דער מחבר פון די שורות, אַלס פירער פונעם שמועס און פּרעגער; ה' אלפּעראַוויטש אַלס פאַרשטייער פון „יד ושם“. די לענטע אויף וועלכער ס'איז אויפגענומען געוואָרן דאָס עדות-זאָגן, ווי אויך דער אַפּ-שריפט זענען איבערגעגעבן געוואָרן „יד ושם“, און זענען באַ-צייכנט אַלס דאָקומענט : מ-2558/144. פ. מיראַנסקי האָט בעיקר דערציילט וועגן הירשקעס יוגנט-יאָרן, און א. פּופקא וועגן זיינע יאָרן אין לאַגער רעשע און געטאַזוילנע.
- (3) וועגן הירשקע גליקס געבורטס-דאַטע זענען דאָ אייניקע נישט-איינשטימיקע ידיעות. ש. קאַטשערגינסקי גיט אָן אין „דאָס גע-זאַנג פון ווילנער געטאַ“ (פאַרבאַנד פון די ווילנער אין פּראַנק-רייך, פאַריז, 1947) — דעם יאָר 1920. אין געטאַ האָט מען גע-שמועסט, אַז ער איז געבוירן אין יאָר 1922; פּרץ מיראַנסקי גיט אָן דאָס יאָר 1921.
- (4) עדות מיראַנסקי, ז. 2.
עדות מיראַנסקי, ז. 3-2. אין דער אַמעריקאַנער יידישער פּרעסע איז געווען אַנגעגעבן אַז הירשקע גליק האָט געהאַט דריי ברידער. פּרץ מיראַנסקי שטעלט אַבער פּעסט, אַז ער האָט גע-

האַט נאָר איין שוועסטער, אַ יינגערע פון אים. (וואַרשיינלעך די וואָס האָבן געשריבן וועגן די דריי ברידער, האָבן געמיינט די דריי ברידער פון הירשקעס מאַמען).

(6) עדות מיראנסקי, ז. 3, 8.

(7) עדות מיראנסקי, ז. 2.

(8) עדות מיראנסקי, ז. 2.

(9) עדות מיראנסקי, ז. 3.

(10) עדות מיראנסקי, ז. 3.

(11) אַזוי שטעלט פעסט פּוץ מיראנסקי, אין זיין עדות, ז. 4. ביי נחמן מיזיל איז געווען אַנגעגעבן, אַז הירשקע האָט געלערנט אין דער ווילנער העברעאישער פּאָלקס־שול „אור יהודה“ (אַ מין תלמוד־תורה), און דאָן אין דער יידישער פּאָלקס־שול „מפיצי השכלה“. דעם פרט וועגן פּאָלקס־שול „אחד העם“ באַשטעטיקט אויך איטא פּופקא, וועלכע האָט זיך געלערנט אין דער זעלבער פּאָלקס־שול (עדות פּופקא, ז. 10).

(12) משה אליצקי איז געווען איינער פון די עלטסטע לערערס און קולטור־טוערס פון דער יידישער ווילנע. כּיגעדענק אים נאָך פון יאָר 1916, אין דער צייט פון דער ערשטער דייטשער אַקופאַציע אין ווילנע. ער איז דאָן געווען פון מיינע ערשטע לערערס פון יידישער געשיכטע און העברעאיש. ער איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער ערשטער העברעאישער גימנאַזיע אין די תּפּו־צות „גמנסיה עברית“ אין ווילנע, דאָן דער אַנפירער פון דער העברעאישער פּאָלקס־שול א.נ. פון דר. ש. עפשטיין און שפּעטער פון דער העברעאישער פּאָלקס־שול „אחד העם“. אין געטאָ איז ער געווען איניציאַטאָר פון שול־וועזן צוזאַמען מיט מירע בערנשטיין, רחל ברויא און מרים גוטגענטאַלט, ערשטער אַרגאַניזאַטאָר און לייטער פון שול־וועזן. לעקטאָר אין געטאָ־ליטעראַטור־פּאַראַיין, לערער־פּאַרבאַנד א. א. וו. פון ערשטן געטאָ־טאָג געשריבן אַ טאָג־בוך (יידיש און קאַפיטלען אין העברעאיש), בעיקר געווינדמעט דעם קולטור־לעבן פון געטאָ. געשריבן אין געטאָ אַ גרעסערע אַרבעט וועגן הומאָר ביי יידן אונטער אַלע אומשטאַנדן. עס איז נאָך צו האַפּן, אַז דאָס טאָג־בוך וועט נאָך אַפּגעפונען ווערן. אין דער סוף־תּקופּה פון געטאָ געווען לערער אין בלאַק „קיליס“ אויסערן געטאָ, ווו ער איז אומגעקומען, יולי 1944, בשעת דער ליקווידאַציע פון בלאַק קיליס.

(13) עדות פּופקא, ז. 10.

(14) עדות מיראנסקי, ז. 5.

(15) עדות מיראנסקי, ז. 6.

16) מיר געדענקט זיך אז מען האט אָנגערופן דאָס ליד „זעקס וועלף“ בכדי צו באַצייכענען די זעקס וואַכיקע טעג, וועלכע באַפּאַלן זיין משפּחה ווי וועלף.

17) עדות מיראַנסקי, ז. 7.

18) די ערשטע צען לידער, פאַרעפּנטלעכט אין דער ווילנער יידישער פּרעסע און אין „יונגוואַלד“ — זענען איבערגעדרוקט אין נ. מיי-זילס אויסגאַבע „הירש גליק, לידער און פּאַעמעס“, דאָס עלפטע ליד „פּריי-פּרילינג“ — אין די „גאַלדענע קייט“, נר. 30, 1961.

18) אַרויסגעגעבן פון פאַרבאַנד פון יידישע שרייבער און קינסטלער פּלאַסטיקער אין ליטע. קאַוונע, 1940. אין דער אויסגאַבע: הירש גליק, לידער און פּאַעמעס, מיט אַן אַריינפיר פון נ. מייזיל, 1963 איז דאָס ליד נישט פאַראַן.

20) ווען ס'איז אויסגעבראַכן די מלחמה פון דייטשן רייך קעגן ראַטני-פאַרבאַנד, האָבן צענדליקער טויזנטער יידן געלאָזט זיך לויפן פון ווילנע, אויפן וועג קיין רוסלאַנד. די אַנקומענדיקע דייטשע טאַנקן האָבן זיי איבערגעיאָגט. אַ טייל פון זיי איז אויף די וועגן פאַרניכטעט געוואָרן, און אַ טייל האָט זיך צוריקגעקערט קיין ווילנע, צעבראַכן און אויסגעמאַטערט. זע: דר. מ. דוואַרזשעצקי: „ירושלים דליטע אין קאַמף און אומקום“ ז"ז 23-24.

21) עדות א. פּופּקא, ז. 11.

22) עדות פּופּקא, ז. 11.

23) פאַרעפּנטלעכט אין: ש. קאַטשערגינסקי, לידער פון די געטאַט און לאַגערן (ניר-יאָרק, 1948) ז. 349, נאַטן 429.

24) פאַרעפּנטלעכט אין „די גאַלדענע קייט“, נומ. 15, 1953, ז. 79.

25) פאַרעפּנטלעכט אין „די גאַלדענע קייט“, 1939, ז"ז 177-180, מיט אַ נאַכוואָרט פון א. ס. (אברהם סוצקעווער).

26) נאַכוואָרט פון א. סוצקעווער צו ה. גליקס באַלאַדע פון ברוינעס טעאַטער. „די גאַלדענע קייט“, 1939, ז. 181. סוצקעווער דער-ציילט דאָרט אַז „דאָס ליד האָבן מיר באַקומען פון דיכטער אבא קאַוונער. ער האָט עס געפונען אין ווילנע נאָך דער באַפּרייאונג צווישן די אויפגעראַבענע קולטור-אוצרות“.

27) עדות פּופּקא, ז. 12.

28) עדות מיראַנסקי, ז. 13.

29) מיראַנסקי דערציילט, אַז עס זענען געבליבן נאָכן שניפּישקער רב קינדער: אַ טאַכטער שיינע, און אַ זון בער-לייב, וועלכע וווינען איצט אין אויסטראַליע. וועגן פאַגראַם אויף שניפּישאַק, ווערט דערציילט: דר. מ. דוואַרזשעצקי, „ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום“, ז. 29. זעגן שניפּישקער רב, הרב משה אבא קע-טעל, ווערט דערציילט דאָרטן ז. 289: „בשעת דעם פאַגראַם אין

שניפישאָק האָבן די דייטשן אים געצוונגען צו שפּרינגען איבער
שייטער־הויפּנס מיט ברענענדיקע ספּרי־תורות. ער האָט גע-
שטעלט אַן עקסנותדיקן ווידערשטאַנד.

30) דאָס ליד איז פּאַרעפּנטלעכט: קאַטשערגינסקי, „לידער פּון די
געטאָס און לאַגערס“, ז. 348 (נאָטן ז. 428) ווי אויך: דוואַרזשעצ-
קי, „ירושלים דליטא“ ז. 283. קאַטשערגינסקי פּאַרצייכנט, אַז
דאָס ליד איז געשריבן געוואָרן נאָכן ערשטן דיווערסיע־אַקט פּון
די ווילנער יידישע פּאַרטיזאַנער. יולי 1942 האָבן וויטקע קעמ-
פּנער, משה בראַזע און יצחק (איזיע) מאַצקעוויטש אויסגעפירט
דעם ערשטן אַנטי־נאַצישן סאַבאַטאַזש־אַקט פּון די ווילנער יידי-
שע קעמפּער קעגן דער באַן־קאָמוניקאַציע. נעבן נייווילייקע 7,
הינטער ווילנע, האָבן זיי אונטערגעלייגט אויף די רעלסן אַן אויפ-
רייס־באַמבע, וועלכע האָט אויפגעריסן אַ דייטשן מיליטער־ענשאַ-
לאַן (וויטקע קעמפּנער לעבט אין קיבוץ אין ישראל; משה בראַז-
זע און יצחק מאַצקעוויטש זענען — 1943 — אומגעקומען אין
די פּאַרטיזאַנער־וועלדער). גענויער וועגן דאָזיקן סאַבאַטאַזש
אַקט: דוואַרזשעצקי, „ירושלים דליטא“, ז. 395; ח. לאַזאַר: „חור-
בן ומרד“, ז. 218; „ספר הפרטיזונים“, ז. 23 (א); קורצאַק, „להבות
באַפּר“, עמ. שייב. 31) מיר וועלן דאָ ברענגען נאָר עטלעכע פּון
די וויכטיקערע וואַריאַנטן וואָס זענען באַמערקט געוואָרן דורך
נחמן מיזיל און נעמלעך:

אין דער צווייטער שורה: „כאַטש הימלען בליענע פּאַרשטעלן
בלויע טעג — ברענגען אַנדערע מחברים אַן אַנדער טעקסט:
ווען הימלען בליענע“; פינפטע שורה: „פּון גרינעס פּאַלמען־לאַנד
ביז ווייסן לאַנד פּון שניי“ — אַנדערע מחברים ברענגען: „ביז
לאַנד פּון ווייסן שניי“; און אַנדערע: „ביז ווייסן לאַנד פּון שניי“.

32) ש. קאַטשערגינסקי האָט אַנגעגעבן אַז די מעלאָדיע פּון „זאָק
נישט קיינמאָל“ איז לויט אַ רוסישן מאַטיוו. דער שרייבער פּון
די שורות האָט געהערט אין געטאָ אַז דער ניגון שטאַמט וואָר-
שיינלעך פּון רוסישן קאַמפּאָזיטאָר בלאַטנער. נ. מיזיל ווייזט אַן
(„הירש גליק און זיין ליד“, ז. 60-61), אַז דער ניגון פּון גליקס
ליד איז גענומען פּון אַ מעלאָדיע וואָס יידישע קאַמפּאָזיטאָרן אין
סאָויעט־רוסלאַנד, די ברידער דמ. און דאָנ. פּאַרקאָס, האָבן גע-
שריבן אויפן ליד פּון סאָויעטישן דיכטער א. סורקאוו. דאָס ליד
הייסט „פּאַניע טוטשי גראַזאויע אַבלאַקאָ“.

33) שפּטל אריה, „עדות מוקלטת על ימי היותו במחנות־הריכוז באס־
טוניה“, דר. מ. דבורדו־צקי. 2 ביוני 1965, עברית, 26 פּאַליאַ,
„יד ושם“ ש״ד 4283/220.

34) אַרבען אריה: שריפטלעך עדות־זאָגן וועגן זיינע יאָרן אין די עסטישע קאָצעטן און באַגעגענישן מיט הירשקע גליק, 6 זייטן, אַרכיוון „יד ושם“.

35) סקורקאָוויטש סימע: שריפטלעך עדות־זאָגן וועגן אירע יאָרן אין די עסטישע קאָצעטן און וועגן הירשקע גליק אין די דאָזיקע קאָצעטן, 8 זייטן, אַרכיוון פון „יד ושם“.

36) קאָטשערגינסקי ש. : חורבן ווילנע, אומקום פון די יידן אין ווילנע און ווילנער געגנט. ניו־יאָרק, 1947, ציקא.

38) דער מחבר פון די שורות האַלט ביים פאַרענדיקן אַ גרעסערע פאַרשטאַרבעט א. נ. „מגילת עסטאָניע“, וועגן די דעפּאָרטאַציעס פון פאַרשידענע לענדער קיין עסטאָניע, וועגן קאָצעטן־סיסטעם אין עסטאָניע, וועגן יידישן ווידערשטאַנד אין עסטאָניע. די אַרבעט איז געבויט אויף איבער הונדערט און צוואַנציק עדות־זאָגן גונגען (אַרכיוון פון „יד ושם“, „בית לחמי הגיטאות“), ווי אויך אויף פערזענלעכע זכרונות, אַלס געוועזענער קאָצעטלער פון עסטלאַנד. אין דער דאָזיקער אַרבעט געפינען זיך אַ סך פרטים וועגן די לאַגערן, וואָס ווערן דאָ דערמאָנט: נארוואַ, קיוואַלי, אַזאַרי, גאַלדפילץ, א. א. וו.

38) וועגן די דעפּאָרטאַציעס פון געטאָ־ווילנע קיין עסטאָניע, זע: מ. דוואַרזשעצקי, „ירושלים דליטא“, זי 449-494; א. סוצקעווער, „געטאָ־ווילנע“; ח. לזר, „חורבן ומרד“ זי 153-188; קורצאק, „להבות באפר“; דר. מ. פיינברג־מ. וויסברג, „ווילנע אונטערן נאַצי־יאָך“, זי 18-21; זעליג קאַלמאַנאָוויטש, „אַ טאַג־בוך אין ווילנער געטאָ“, יוואָבלעטער, 1951, באַנד 35, זי 78-87.

39) זע: צ. בראון און ד. לעוויץ, „תולדותיה של מחתרת“, „יד ושם“ 1962; גורפינקל, „קובנה, היהודית בחורביה“, „יד ושם“, 1949 זי 147-152; י. גאר, „אומקום פון דער יידישער קאָוונע“, מינען, 1948; ש. דאלניצקי, „אַ טאַג הינטער שטעכיקע דראַפּטן“, „ליטע“, ניו־יאָרק, 1961, זי 1736-1942.

40) וועגן דער דעפּאָרטאַציע פון די מערעזיינשטאַטער יידן קיין עסטאָניע, זע: עדות־זאָגן פון אירמאָ פעטראַשאָוואַ, „כ׳בין געבליבן לעבן“, „יד ושם“, 6-1/1 ע, ווי אויך די עדות־זאָגונגען אויף די טאָלינער פּראָצעסן וועגן די קריגס־פאַרברעכער פון 1961, 1962. אַ קאָפּיטל וועגן דעם — אין דער פאַרשטאַרבעט פונעם מחבר פון די שורות „מגילת עסטאָניע“, אין מאָנוסקריפּט.

41) וועגן דער דעפּאָרטאַציע פון די „רייך־יידן“ (בערלין און פּראַנק־פורט־אַס־מייז) קיין עסטאָניע, זע: עדות־זאָגן פון העלג פערלעגער, „יד ושם“, 02/793 (ווינער ליברערי 1009 ה.3-פ) ווי אויך די עדות־זאָגונגען אויף די טאָלינער פּראָצעסן, 1961.

1962. אַ קאָפּיטל וועגן דעם — אינעם מאַנוסקריפּט „מגילת עס־טאַניע“ פונעם מחבר פון די שורות.
- (42) וועגן דער דעפּאָרטאַציע פון טראַנסילוואַניער יידן קיין עסטאַניע, זע: עדות־זאָגן פון מינדל אָפּענבאַך, „יד ושם“, 1636/1524. אַ קאָפּיטל וועגן דעם אין „מגילת עסטאַניע“ (מאַנוסקריפּט).
- (43) וועגן 9.9.פּא. זע אין אַלע זכרונות פון געטאַזווילנע, ווי אויך אין די טאַג־ביכער פון ה. קרוק און זעליג קאַלמאַנאוויטש.
- (44) וועגן קאַמפּט־גרופּע „יחיאל“, זע: דוואַרזשעצקי, „ירושלים דלי־טאַ“, ז' 401־380; „שיחה מוקלטת, על התנגדות יהודי ליטא במלחמת העולם השנייה“, דב לוי: המראיין דר. מ. דבורזצקי, 1965.1.12, סרט 592! שיחה מוקלט (המשך) מראיין: דב לוי; מראיין: דר. מ. דבורזצקי, 1965.4.1, סרט 629 (אוניברסיטה ירושלים). „ראיון קבוצתי מוקלט“: המשתתפים: דר. מ. דבורזצקי, דר. ל. ברנשטיין, פסיה ברנשטיין־שיינבוים, אלחנן מגיד, שלמה בראנד. המראיין: דב לוי. נושא: ארגון מחתרת ע"ש „יחיאל“ בגיטו וילנה. סר מס' 605, 1965.2.10 (אוניברסיטה ירושלים). בראש פון 9.9.פּא. איז געשטאַנען יצחק וויטענבערג, בראש פון דער גרופּע, וואָס מען רופט איצט אַן „קאַמפּט־גרופּע יחיאל“ — איז געשטאַנען יחיאל שיינבוים. יצחק וויטענבערג איז אומ־געקומען דעם 16־טן יולי 1943. יחיאל שיינבוים איז געפּאָלן אין געטאַ־קאַמף, דעם 1־טן סעפטעמבער 1943. אין דער לעצטער געטאַ־קופּה האָבן זיך ביידע אַרגאַניזאַציעס צוזאַמענגע־גאַסן.
- (45) וועגן יידישן אונטערערד אין די קאַצעטן פון עסטאַניע: דוואַר־זשעצקי, „מגילת עסטאַניע“ (מאַנוסקריפּט); טאַגבוך פון ה. קרוק, געשריבן אין קאַצעט קלאָגע; מיקראָפּילס אין „יד ושם“; אַריגי־נאַל אין „מורשת“; „קאַלעקטיווע עדות־זאָגן“ („עדות קולקטי־בית מוקלטת על תנועת המחתרת באסטוניה“), באַטייליקטע: דר. מ. דוואַרזשעצקי (ז.1), ברוך גאַלדשטיין (ז' 28־2), דר. מ. דוואַר־זשעצקי (29־31), ברוך גאַלדשטיין (31־36), יצחק קויפּמאַן (36־44), פייבל האַרטמאַן (50־65), דר. דוואַרזשעצקי (66־100), 1964־3־25, אַרכיוון „יד ושם“; עדות מוקלטת על תנועת המ־חתרת באסטוניה (המשך), באַטייליקטע: אינזש. מרדכי גורדון (25־1), פייוול מילשטיין (26־29), 1965.1.18, אַרכיוון „יד ושם“.
- (46) וועגן לאַגער קלאָגע, געפינען זיך אַ חוץ צאָלרייכע עדות־זאָגונ־גען (אַרכיוון „יד ושם“ און „בית לחמי הגיטאות“, אויך זייער וויכטיקע טאַגבוך־פּאַרשרייבונגען פון הערמאַן קרוק. דעם טאַג־בוך האָט ער געפירט פון סעפטעמבער 1944 אין קאַצעט קלאָגע — ביזן לעצטן טאַג פון זיין לעבן אין קאַצעט לאַגעדי (18־טן

סעפטעמבער 1944). קיין לאַגעדי זענען פֿאַרשיקט געוואָרן, אָנ־
 הויב אויגוסט 1944, די ייִדישע קאַצעטלער פֿון גאַלדפּילק, ערע־
 דע א. א. לאַגערן (צווישן זיי אויך דער מחבר פֿון די שוורח).
 נאָכן אָפּזיין דריי וואָכן, זענען זיי איבערגעשיקט געוואָרן דורכן
 באַלטישן ים — אין קאַצעט שטוטהאַף. דאָן זענען פֿון קלאַגע
 איבערגעשיקט געוואָרן סוף אויגוסט ווידער יידן קיין לאַגעדי
 (צווישן זיי הערמאַן קרוק). נאָכן אָפּזיין דריי וואָכן, זענען די לאַ־
 געדייידן אָפּגעשיקט געוואָרן אין אויטאָ־מאַשינעס — אין אַן
 אומבאַקאַנטער ריכטונג. דאָרט זענען זיי אויסגעמאַרדעט גע־
 וואָרן. אויף מאַרגן, דעם 19־טן סעפטעמבער 1944, איז פֿאַרגע־
 קומען די מאַסן־שחיטה אין קלאַגע (אומגעקומען אַן ערך 2.400
 קאַצעטלער). אַ גרופּע לאַגעדיקער יידן, און צווישן זיי אויך בני־
 מין אַנאָליק (איצט אין קיבוץ לוחמי הגיטאות) איז געלונגען צו
 בלייבן ביים לעבן. בנימין אַנאָליק דערציילט אין זיין עדות־זאַגן
 („יִדְּוּשׁ“, א־2557/180, 1966.1.12), אַז אַ טאָג פֿאַר דער שחי־
 טה אין לאַגעדי, האָט הערמאַן קרוק באַוויזן פֿאַר אַ פֿאַר יידן וווּ
 ער באַהאַלט אויס זיינע מאַנוסקריפּטן, און ער האָט געבעטן, אַז
 ווער עס וועט בלייבן ביים לעבן זאָל זיי אַרויסנעמען פֿון דער
 „באַהעלטעניש“. זיין ברודער ניטן אַנאָליק איז געווען וואָרשיינ־
 לעך דער איינציק לעבנגעבליבענער עדות, וואָס האָט געוויסט
 וווּ קרוק האָט באַהאַלטן זיינע כתב־ים. ער האָט זיי שפּעטער אַרויס־
 גענומען, און איבערגעגעבן אין ווילנע צום דיכטער אַבאָ קאָז־
 נער (ז׳ 8־9, עדות אַנאָליק). קאַפּיטלען פֿון קרוקס קלאַגער און
 לאַגעדיער טאָג־שימות זענען פֿאַרעפּנטלעכט געוואָרן אין
 „מורשת“, צווייטער יאָרגאַנג, העפט צוויי, מאי 1964, ז׳ 64. אַריי־
 גינאַלן פֿון הערמאַן קרוקס קלאַגער און לאַגעדיער טאָג־שימות
 געפינען זיך אין „מורשת“ (בית עדות ע״ש מרדכי אַניליביץ); מ״י־
 קראַפּילס — אין „יִדְּוּשׁ“, ירושלים.

לידער וועגן הירש גליק

פּרץ מיר אנסקי

די באלאדע פון הירשקע גליק
און דעם שניפעשקער רב

זיי האָבן זיך ביידע געטראָפּן
אין חורבה פון שניפעשקער שול —
די אויגן, זיי שוּף־פענצטער אָפּן
צו ערגעץ אַ תּחומיקן גבול...
און האָבן זיך ביידע אין בלענד
פון שטערן פון קאלטע דערקענט :

דער גרייז־גרויער רב אַבאָ קעסל,
דער מרא דאתרא פון גאַס
און גליק דער פּאָעט פונעם געסל —
דער זינגער פון האָפּן און האָס.
און זענען געבליבן, צוויי ליכט
פאַרלאַשענע שטיין אומגעריכט.

ארום זענען ציגל, זיי קראַען
געלעגן די פליגל צעשפּרייט.
זיי האָבן דערזען דעם חזיון
פון געכטן, וואָס האָט זיי צעשוידט.
דעם געכטן, דעם אַנהויב פון גרויל
אין שול דער פאַרברענטער אויף קויל.

א באנדע צעיושעמע שנים
מיט דייטשן א פאָר אין געלויב,
געיאָגט האָבן בייִדע אינאיינעם
אין סניפעשקער קלויז אויפן הויף, —
דעם רבין רב אבאָן, דעם גרייז
און הירשקען, ווי מתים צוויי וויים.

די זון איז געהאַנגען א ווייטע
אין מיטן פון הימל, גאַטס אויג.
זיי האָט מען געשלעפט צו א שייטער
פון ספרים צעברענטע א סטויג,
משניות, תורות און שם,
צעצונדן פון שנים פון גאס.

אומזיסט האָט געשטופט זיי אין פלאַקער,
מיט חזק, דער רינג המודיעם.
דער רבי אזוי ווי א פאָקיר,
איז באַרוועס געשטאַנען אין פלאַם
און האָט מיט די הענט אַלט פאַרגעלט
די ספרים פון פלאַקער פאַרשטעלט.

און גליק נישט געשפירט האָט דאָס טריפן
פון בלוט אויפן ווונדיקן גוף.
ער האָט נאָר פאַרגומען איין טיפן
און שטיל ווי א קוואַל אונטער דרערד
פון דורות צו דורות א רוף! ...
אין זיך האָט ער ווערטער דעהערט...

דער רב איז געשטאנען אין פייער
אזוי ווי ער וואלט זיך געגלייזט, —
און הירשקען, דעם שומר הצעיר,
האט ער, משה אבא, געטרייסט :
וואָס טיפער, וואָס דויטער דער צער —
אלץ העכער צעבלויטער דער שבר !

אין אַזונט האָט ערשט דער ספעקטאַקל
דערנענטערט זיך שקיעהדיק צום סוף. —
די שול איז געשטאנען אַ פאַקל.
און הירשקען אזוי ווי דעם רב
מיט פיס, און מיט הענט, דויטער ליים,
געבראַכט האָבן יידן אַהיים.

ס'האָט מאַרגן צעשוידט זיי די געטאָ,
דער הוננער, שגעוה, געכאַר.
דער רב פון די ערשטע איז שפעטער
געגאַנגען דעם וועג פון פאַנאַר,
און הירשקען בלויזאויגיק און יונג
געלעבט האָט אין אומקום אַ רינג.

די געטאָ פאַרשליפט און פאַררינגלט
געלעגן איז ווונדיק צעגליט,
ס'האָט גליק צום געשלעג ווי אַ ציגל
אין דלאַניע געטראַגן זיין ליד.
ביז ס'האָט אים דער מולטישער גען
פאַרשליפט אין זיין בראַנדיקן געץ...

פון פויער איז הירשקע אנטלאפן,
אין מיט פון א וואלדיקן קאנט,
איז הירשקע געלאפן מיט וואפן
פארשטויפט אין זיין אייזיקער האנט.
און איבער אים שטיין מיט געוויין
איז געבליבן זיין ליד איין אליין...

זיי האבן זיך ביידע געטראפן
און זענען געבליבן שטיין שטאר. —
דער רב ווי א שנייבוים אין צפון
און הירשקע א גאסן-פאנאר,
און הויך איבער זיי, ארום זיי
א שטערן-פאל, דין ווי א שפריי.

דער רב איז אין ווייט א פארהערטער
געשטאנען, — אין בויגן א פויל.
נאך הירשקעס געוויירבלטע ווערטער
פארהאלטן אים האבן א וויל
און קעגן אים הירשקע, אן אינד,
איז געשטאנען פארוויקלט אין ווינט.

עס זענען, ווי פויגל, ווי קראנקע,
די ווערטער אראפ פון זיין מויל;
ער רוט אויף א שטומער פאליאנקע
פארעניגולט מיט וואלפיש-געהויל.
לבנה-שיין בלויבט זיין געביין,
ווי לייך אויף א גראזיקן פליין.

ער איז זיי מקנא! די גריבער
פארפלאנצטן א ביין אין א ביין —
דריי דורות, פארקנאצטן באיבור!
און ער רוט פארגעסן אליין.
טא וואס האט אין אייניקן שלאף
קיין דו נישט דער שניפעשקער רב?

דער רב איז געשטאנען א דומם.
און פלוצעם אין בלוי האט זיין שפראך
געוויינט זיך, ווי וויינט אין א קוימען.
וואס גייט ער אום זוכן באנאכט?
א שטערן פאלט גרין פון זיין ברעם;
דעם שם דעם פארברענטן, דעם שם!

ס'איז הירשקע דעם האלדז, ווי א שטארך אוים,
פארהארנט אינעם רבינס געברום...
וואס זוכט ער? די אותיות פורחות,
וואס בלאנדזשען אין הושכניש אום,
ווי פונקטן געטראגענע בלינד
פון מלאם אפגעפליקט דורכן וויינט.

ס'איז תורה א הימל מיט שטערן,
נאך אותיות אליין אן א קלויז, —
זיי פאלן פון הימל, ווי טרערן
און לעשן אין פאלן זיך אויס.
ער זוכט דא אויף חרובן און תל
אן אות, ווי פון גאלד א קארעל.

מ'האָט הירשקע אַ האַנט, ווי אַ שליסל
צום אַש אויסגעשטרעקט אויף אַראָפּ...
לבנה — אַ זילבערנע שיסל —
געגאַסן האָט מילך אויף זיין קאַפּ.
און ליפּן פּון ווינטן צעשיילט
באַוועגט האָבן זיך און דערציילט :

געשען איז עס דעמאָלט ביים שייטער,
ווען ער איז צוזאַם מיט דעם רב
געשטאַנען און שמום זיך געלייטערט.
און פּלוצעם, ווי הלום אין שלאָף
דערשפּירט האָט ער אויפגיין אין זיך
די אותיות, ווי שפּרייערלעך ליבט.

דורך אַפענע ווונדן, ווי כוסות,
וואָס האָבן געטראָפּנט מיט וויין,
דערשפּירט האָט ער ליבטיקע אותיות
אין אים ווי זיי קומען אַרײַן,
ווי בינען באַלאָדן מיט שײן
אין פינצטערן בינשאַטן אַרײַן.

און ווי אויף אַ צווייג פּון אַ מאַנדל
עס בינטלט זיך אויף פּרילינגצווייט
אזוי האָבן אותיות פּאַרוואַנדלט
אין וואָרט זיך, אין שורה און ליד.
און ווי פּון דער תיבה די טוב
אַרויס איז דאָס ליד פּון זיין שױב.

און ער איז געבליבן ביים קראפטער
פארלאָשענע לאַווע אַ גוף.
ער הערט פון ליד דאָס געפלאַטער,
ער האָרט איר פאַרלוירענעם רוף,
און ס'פירן אים שמיל זיינע טריט
אַהער, צו דעם קוואַל פון זיין ליד.

דער רב האָט זיך ווייכער צעלויבטן, —
אַ שויב אין לבנה צעבלאַנקט,
פון ווייט, ווי פון פענצטער פאַרהויבטע,
האַט קוים זיי דערגרייכט אַ געזאַנג; —
אַ זילבער פאַרנעפלטער ברעג:
„זאָג נישט קיינמאָל, אַז דו גייסט דוין לעצטן וועג?“

מאַנטרעאַל, 1951

פון: „אַ ליכט פאַר אַ גראַשן“ (לידער), ז'ז 55-60.
(איבערגעדרוקט מיט דער דערלויבעניש פון דיכטער)

משה גורין

הירש גליק

א.

דורך דיין גאס האָט די אָרעמקייט
געהאלדזט טאָטעזומאָמע.
סאַראַ יום־טובֿדיקע אָרעמקייט!
זי באַגריסט די וועלט
אַ באַהאַלטענע אין שאַלעכין.
דיין גאָס האָט געפירט צו זיך,
ווי אַן עמער פירט צו אַ ברונעם.

דורך דיין שיטערן פֿלויט האָט זיך איבערגעוונקען
דער האַרבט מיטן ווינטער.
דורך דעם פֿלויט האָסטו געזען,
ווי עס גייען אויס די ביימער.

די לבנה איז דיר נאַכגעגאַנגען פּוסיטריט,
ווען דו האָסט פאַרייניקט ראָזן געדאַנק
מיט ראָזעווען לעבן.
ווען דיין גילדערנער קאַמערטאָן
האַט אָפּגעענפערט
מיט ייִחוסדיקער שירה.

ב.

ס'קוקט קיינער נישט ארויס דורך דיינע פענצטער,
ס'ווארפט קיינער נישט ארוין זיין בליק אין שויב.
דיינע ווענט באלייכט נישט מער דער אונט,
צעפאלן איז דער קארשנבוים אין שטויב.

און פליגלען פון אן אלטער ווינטמיל פאכן
זיי ארבל ביי אַ מת...
און דער טייזל פראוועט אַ נצחון,
ווען דער קרבן יאָמערט : נישט פאַרנעם!

„די גאלדענע קייט“, נומ. 50. תל-אביב, 1964, ז. 268
(איבערגעדרוקט מיט דער דערלויבעניש פון מחבר)

„זאג נישט קיינמאל“...

אין העברעאיש,

פראנצויזיש,

ענגליש

און אין מוזיק

אל־נא תאמר... / הרש גליק

אל־נא תאמר: „הנה נְרַכֵּי הָאֲחֵרוֹנָה,
אֶת אֹר הַיּוֹם הַסְּתִירוּ שְׁמֵי הָעֲנָנָה.”
זֶה יוֹם נִכְסְפָנוּ לֹא עוֹד יַעַל וַיָּבֹא,
וּמִצְעָדָנוּ עוֹד יִרְעִים: אֲנַחְנוּ פֹה!

מִגְבוּל הַקָּרַח וְעַד אֶרֶץ הַתְּמָרִים,
אֲנַחְנוּ פֹה — בְּמִכְאוּבוֹת וַיְסוּרִים,
וּבְאֲשֶׁר שִׁפְת־דַּמְנוּ שָׁם נִגְרָה,
הֲלֹא יָגוּב עוֹד עוֹרֵרוּחָנוּ בַּגְּבוּרָה.

עֲמוּד הַשָּׁחַר עַל יוֹמָנוּ אֹר יִהְיֶה,
עַם הַצֹּרֵר נְחֻלְף תְּמוּלָנוּ כְּמוֹ צֶל,
אֶךְ אִם, חֲלִילָהּ, יֵאָחַר לְבֹא הָאֹר
כְּמוֹ סִסְמָה יִהְיֶה הַשִּׁיר מְדוּר לְדוּר.

בְּכֶתֶב הַדָּם וְהַעוֹפְרֵת הוּא נִכְתָּב,
הוּא לֹא שִׁירַת צְפוּר הַדְּרוּר וְהַמְרַחֵב,
כִּי בֵּין קִירוֹת בּוֹסְלִים שְׂרוּהוּ כָּל הָעַם
יִחַדּוּ שְׂרוּהוּ, וְאֶקְדוּחַ בְּיָדָם.

אל־נא תאמר אפוא: „נְרַכֵּי הָאֲחֵרוֹנָה,
אֶת אֹר הַיּוֹם הַסְּתִירוּ שְׁמֵי הָעֲנָנָה.”
זֶה יוֹם נִכְסְפָנוּ לֹא עוֹד יַעַל וַיָּבֹא,
וּמִצְעָדָנוּ עוֹד יִרְעִים: אֲנַחְנוּ פֹה!

עברית: אברהם שלונסקי

HIRSCH GLIK

NE DIS JAMAIS

Ne dis jamais : c'est mon dernier chemin,
Le ciel grisâtre enferme de bleus demain —
Viendra enfin notre heure tant attendue,
Durement notre pas sonnera : nous voici.

Des contrées vertes aux pays blancs de neige
Nous apportons notre peine, notre douleur
Chaque goutte de notre sang au sol versé
Reflourira d'audace de nos armées.

Dès l'aube le soleil dorera notre aujourd'hui
Le hier disparaîtra avec notre ennemi
Et même si l'astre se noie dans le marais
En porte-parole ces vers seront chantés !

Non pas d'une plume, mais jailli de nos fibres,
Ce chant n'est pas celui d'un oiseau libre
Car c'est le chant d'un peuple tout entier
L'arme à la main entre les murs écroulés.

Donc, ne dis plus : c'est mon dernier chemin
Même si le ciel rend gris les bleus demain —
Sûrement viendra notre heure tant attendue,
Notre pas dur chantera : nous voici !

Traduit : Irène KANFER.

NEVER SAY

Never say that there is only death for you
Though leaden skies may be concealing days of blue —
Because the hour that we have hungered for is near;
Beneath our tread the earth shall tremble : We are here !

From land of palm-tree to the far-off land of snow
We shall be coming with our torment and our woe,
And everywhere our blood has sunk into the earth
Shall our bravery, our vigor blossom forth !

We'll have the morning sun to set our day aglow,
And all our yesterdays shall vanish with the foe,
And if the time is long before the sun appears,
Then let this song go like a signal through the years.

This song was written with our blood and not with lead;
It's not a song that birds sing overhead.
It was a people, among toppling barricades,
That sang this song of ours with pistols and grenades.

So never say that there is only death for you.
Leaden skies may be concealing days of blue —
Yet the hour that we have hungered for is near;
Beneath our tread the earth shall tremble : We are here !

Translated : Aron CREMER.

זתגו נישט קיינמאל

סאקסאָפּ: הערש גליק

Moderato

טן-לעצ דעם גייסט דו נאז מאל-קיין ניס זתגו

ע - בלחן כן מסע-פאר נע - ע - בלחן לא - הימ וועג

קסע-בען-גע-חוס דזער-חון נאך וועט מען-קי סע

נען - זי מיר סאקס דזער-חא סאן פאק N סאנעט אעה

דח מען - קי דח

Fine